No. १४२५

Title अनुमान खण्डालोकः

Author म.म. जयदेव मिश्रः

Extent ६२ Age x

Subject न्याय वैशेषिक

ऋतुसाव वैराग्यसोकः

ई2५को

१४२५

न्याय

१२६०

॥श्रीगणेशायनमः॥जगदिति।कार्यमात्रमित्यर्थः।तस्येति।प्रतिज्ञाकालेस्वस्वपदेनता
१ वदभिधानस्यात्राकथलादित्युपलक्षणंतावतामभिधानत्वाऽनेकसमयसाध्यत्वतयाताव
त्पर्यंतमनुविधेयस्थेयप्रतिवादिनामाकांक्षाऽसंभवादित्यपिद्रष्टव्यं।मिलितमिति।ए
कपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः।ननुसंशयविवादौविशेषणतयोपलक्षणतया
वापक्षतावच्छेदकौतत्रनाद्यइत्याहवादिनोरित्यादिना।नोत्यइत्याह।घटेपीति।तथा
चतत्रांशतःसिद्धसाधनमितिभावः।असिद्धेरिति।अप्रसिद्धेरित्यर्थः।द्वितीयलक्ष
णेदोषांतरमाह।घटादाविति।सर्गादीति।यद्यपिद्यणुकमात्रकर्तृसिध्यैवैश्वसिध्या
पक्षविशेषणमनुचितंतथापीदानींद्यणुकमस्मदादिनायोगजज्ञानवत्तैवसक
र्तृकंस्यादित्यर्थांतरापत्त्यापक्षविशेषणंदत्तमितिभावः।पक्षेविकल्प्यसाध्येविक

त्वयि तु पृष्ठ इति किं चेति। व्यभिचारात्। इदानीं घटोपादानगोचरज्ञाने सत्यपि क्षित्याद्य-
नुत्पादात्। यद्वा क्षितेः प्राच्यत्वे नेदानींतनघटज्ञानस्य तदाऽभावेन नियतपूर्ववर्ति-
त्वाभावादित्यर्थः। अदृष्टद्वारेति। यद्यपि दोषाभावाददृष्टद्वारता योगिज्ञानस्य बाधि-
ता तथाप्येतदनुमानबलादेव धर्मिकल्पनात् इति न्याय्या। हेत्वेषं विनापि तस्यादृष्टज-
नकत्वे स्यादित्यर्थोत्तरापादनमेव द्रष्टव्यं। अथ योगजेति। अत्रोभयत्र पक्षविशेषण-
मप्रसिद्धिवारणाय। साध्यविशेषणं च सिद्धसाधनवारणाय तत्र ज्ञानादीनामुभयत्रो-
पलक्षणत्वं विशेषणत्वं चेति विकल्प्य मनसि कृत्वा यद्वत्याह। योगजेति। सिद्धो वा
तदाश्रयस्यादृष्टद्वाराजनकत्वात् सपक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः। इदं चोपलक्षणं साध्ये सिद्ध-
साधनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं यथाश्रुते तु तत्सिद्धावपि योगजज्ञानस्य दोषाभावाददृष्टा

द्वारकतया तदजन्यत्वे स्यादेवं विरोधापातादिति। नोत्पद्यस्याह क्षितिजनकेति। व्याप्ति
२ ग्रहजन्यत्वेनेत्यनंतरं च पूरणीयः। तेनोभयविशेषणविरहादुभयविशिष्टज्ञान
जन्यत्वरूपसाध्याप्रसिद्धिरित्यर्थो लभ्यतेऽन्यथाऽनुमितेः पारोक्ष्यनियमेनापरोक्ष
धीजन्यत्वे साध्ये स्वत एवाप्रसिद्धं किं तदर्थं सविकल्पकजन्यत्वोपवर्णनेन तत्रेति दूष
णलगनीति स्मरणीयं। ननु सर्गाद्यत्वेन न पक्षता किंतु घटणकत्वावच्छेदेनैव परंत्व
न्यत्रास्मदादिना सिद्धसाधनमतस्तदंशे पक्षधर्मताबलादीश्वरसिद्धिः पक्षताव
च्छेदकैक्याच्चनांशतः सिद्धसाधनमित्यस्वरसाद्दोषांतरमाह। उदासीनेति। एतेनेति
अप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः। हेत्वर्थप्रवृत्ति। किंचेति। सत्ताजातेरिति। यद्यपि नेदं दूषणं प्र
साध्यांगकानुमानस्य सर्वसंमतत्वात्तथापि प्रसाध्यांगके गौरवादप्रसाध्यांगक २

मेवानुमानमुच्यतामितिमनसिकृत्यैतदुक्तं। वस्तुतः सत्तावत्वे तत्समवायइतिव्यर्थ
विशेषणत्वान्नेदं साधनं। अतएव जातिमत्वमपि न विशेषणं नहि तत्रापि परं प्रत्यसि
द्धत्वमित्यर्थः। पूर्वक्रियेवेत्युपलक्षणं। कदाचित्पूर्वसंयोगेनपीतिद्रष्टव्यं। प्रलयेक
र्मवत्गुणस्यापि सत्वात्। नच प्रलयकालीनसंयोगस्पर्शीशरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकतया
न ज्ञानजनकत्वमितिवाच्यं। शरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकत्वेपि शरीरावच्छिन्नतादशायां
ज्ञानजनकत्वाविरोधात्। एवंचाश्रयासिद्धौ तात्पर्यं इदमुपलक्षणं व्यभिचारोपिद्रष्ट
व्यः। नोदनादपि मनःक्रियासिद्धेरितिध्येयं। यदिचेश्वरप्रयत्नजन्यत्वान्नव्यभिचारस्तदाह
क्रियात्वस्येति। किंचैवमित्यादिकमायाततः मूलयुक्तिस्तुव्यर्थविशेषणत्वं। मनोगोचरप्र
यत्नासिध्यासाध्याप्रसिद्धिर्वा। अतीन्द्रियेप्रयत्नासंभवादितिध्येयं। यावतातदुत्तरकालो

त्यन्तिकत्वस्य साधयितुं शक्यत्वात्तावन्मात्रसाधनेऽन्यथासिद्धसाधारणत्वं कालकलंकि
३ तमिति तत्त्वासाध्योपस्थानादिति। अहं देवेति। अत्रोपादानपदं स्वोपादानपरं तद्गोचरज
न्यकृतिजन्यं घटादि प्रसिद्धं तदन्यत्वं पृष्ठतावच्छेदकम्। अतो नोपादानपदं स्वोपादानपर
मप्रसिद्धेः न सामान्यपरं रूपोपादानसं सर्वबुद्धिगोचरजन्यकृतिजन्यत्वेन शब्दादावव्या
प्तेरिति दूषणमलग्नकं मवृत्ति। अत्रोपादानकृत्योर्मध्ये ज्ञानपदमपि प्रक्षेप्यं तेनात्मगो
चरजन्यकृतिसाक्षात्कारादिष्वनाव्याप्तिः। यद्वा उपादानगोचरजन्यकृतित्वावच्छिन्नका
रणत्वाप्रतियोगीत्यर्थः। स्वविषयसमवेतकार्यप्रत्येव तथा जनकत्वादिति नातिप्रसंगा
प्रसिद्धी न वात्मगोचरास्मदादिकृतिसाक्षात्कारेऽव्याप्तिरिति भावः। नन्वेवमदृष्टाद्वारके
तिव्यर्थं तद्द्वारककृतिमादाय कल्पद्वयेपि दोषाप्रसंगादिति चेत्। अत्र कश्चित्तु विषयत्व

लनादौमंत्रपाठादिसाध्येऽस्मदाद्यकर्तृकेमाभूदव्याप्तिरित्येतदर्थंतदुपादानंतत्रमं
त्रपाठादिनाऽदृष्टजननात्।तत्रविषयगोचराकृतिरेवनकिंतुकंठताल्वादिगोचरेतिन
तदर्थंतदुपादानमपितुकालीशरीरेयज्ञौरंरूपमुत्पन्नंतेनतत्कालीशरीरगोचरतपश्च
रणादिकृत्वाजन्यतेसाचकृतिरदृष्टद्वारिकेतितद्रूपेऽव्याप्तिवारणायतद्विशेषणमिति
तुसम्यक्एवंस्तुतस्त्वदृष्टाद्वारकत्वमात्मगुणद्वारकत्वंतेनात्मनिनिदिध्यासनादिकृति
साध्येस्वात्मसाक्षात्कारेनाव्याप्तिरितितत्त्वं।कृतिजन्यव्यापारविषयतायाएवकृतिवि
षयत्वरूपत्वादिति।तत्रयद्यदृष्टमेवद्वारंतदायथाश्रुतमेवादरणीयं।अग्रेतनंजन्य
पदंसमवेतपदंचाकाशादौध्वंसेचातिव्याप्तिवारणाय।तत्पक्षतायामंशतोबाधापत्तेरि
तिभावः।अदृष्टाजनकेत्वृकेबाधःईश्वरकृतेरप्यदृष्टजनकत्वादितितद्वारणार्थंतमे

वार्थ्यं भंग्यंतरेणाह। अदृष्टेति। अदृष्टपदं स्वजनकादृष्टपरं व्याप्तिश्च कालिकी तेन य
४ दा तादृशाकृत्यभाववत्तदा स्वजनकादृष्टप्रागभाव इति व्याप्तौ तददृष्टजनककृत्यादि
5 प्रागभाव एव तदानिवेहतीति तदन्याकृतिद्वपी अदृष्टाजनिका ईश्वरकृतिश्च त
त्रद्वितीयाया नित्यत्वेन प्रागभावाप्रतियोगितया विशिष्टाभावसत्वादिति भावः। स्वज
नकेति। स्वजनकादृष्टाधिकरणेतररक्षणवृत्तिकुलालज्ञानादिः भगवज्ज्ञानादिश्च
नित्यत्वेन सकलक्षणवृत्तित्वादिति भावः। नन्वननुगमात्स्वात्तभावेन कथं व्याप्तिग्रह
इति चेत्। इत्थं। अननुगमेन तावतामनुपस्थितिर्वा उपस्थितावपि व्याप्यग्रहो वाभि
मतः। आद्ये जन्यत्वेन रूपेण हेतुत्वकृतेन सामान्येनासत्तीभूयोपस्थितेषु तज्जनकादृष्ट
त्वेनैव तावतामुपस्थितिः। अन्त्यः शंकितोपि नाऽसंभवात्। न चोपस्थितावपि जन्यत्वे

नसर्वेषांस्वत्वस्याननुगमेनजन्यत्वसमानाधिकरणस्यंताभावप्रतियोगित्वा
त्प्रत्येकस्यकथंव्याप्तिग्रहइतिवाच्यं।गंधव्याप्यत्वस्यपृथिवीत्वेसंभवेनसा
मान्याभावागर्भद्वितीयव्याप्तिलक्षणप्रकरणएवास्यप्रदर्शनात्।नचोपादानप
दमपिस्वोपादानपरतयाकुतोनाभ्युपगतंकथंवापृथ्वेपक्षेस्वान्तर्भावेणव्याप्तिग्रहो
दूषितइतिवाच्यं।तत्राप्रसिध्याव्याप्त्यग्रहात्।नहिजन्यत्वाधिकरणतयोपस्थितानां
यावतांजनकादृष्टोपस्थितिवत्तदुपादानगोचरकृतिरपिप्रसिद्धासित्युपादानगो
चरायाअप्रसिद्धेः।प्रत्येकसिद्धिंविनाप्रत्येकव्याप्त्यग्रहात्।नहियत्किंचित्तादृशा
प्रसिद्धिरन्यत्रेवात्रापितंत्रेति।यद्वास्वपदंपक्षीकृतपरमेवतज्जनकादृष्टोत्त
रवर्त्तिनीघटादिकृतिरितिभवतिदृष्टांतता।नचयत्किंचित्तदुत्तरवर्त्तित्वमदृ

ष्टजनककृतावपि। यावत्तदुत्तरवर्तित्वेन घटजनककृताविति वाच्यं। इदानींतन
५ त्वेन पक्षविशेषणात्। न चैवं प्राचीने व्यभिचारो हेतावपीदानींतनत्वेन विशेषणा
5 दिति सर्वं सुस्थं। अपरोक्षेति। तादृशाज्ञानादिविषयोपादानसमवेतानीत्यर्थः। व्यर्थ
लडर्थयोरविवक्षितत्वादत्रेति ध्येयं। यद्यप्यत्र प्रत्यक्षेत्युचितं न त्वपरोक्षेति पर
इति प्रयोक्तव्योऽनपटइत्यप्रयोगात्। तथापि प्रत्यक्षत्वस्येंद्रियजन्यत्वे बाधः। साक्षा
त्वजातिपरत्वे परं प्रत्यसिद्धिरित्युभयप्रसिद्ध्यर्थमपरोक्षेत्युक्तं। तदर्थश्चालिंगादि
करणकत्वं तदुभयसाधारणमेवेत्यवधेयं। ननु कर्म्माणि तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबं
धकाधर्म्मतिरोधिद्वारोपयुज्यंत इति मते स्वात्मचिंतानुकूलकृत्यात्मगोच
रयाप्रतिबंधकाधर्म्मतिरोधानद्वाराजनितस्वात्मसाक्षात्कारेणोक्तपक्षताव

छेदकमस्ति किंच यत्र यागादिसमाप्त्यर्थं नमस्कारादिकृतिस्तत्र यागस्येष्टत्वे
न नमस्कारस्य च मानसतया मानसज्ञानविशेषत्वेनात्मगोचरः स प्रयत्नो वि
घ्नध्वंसद्वारा यागं जनयतीत्यदृष्टाद्वारकस्योपादानगोचरजन्यकृतिजन्यो या
ग इति अव्याप्तिरित्यत आह नैकेति। तत्र तत्र तदुभयं द्वारमेव न प्रथमेऽदृष्टस्य
वद्वारत्वात् कल्मषदुरितध्वंसतो लघुत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीये मंगलस्य
न विघ्नध्वंसो द्वारमपि तु स एव फलमिति यागस्तत्कृत्यजन्य एवेति वक्तुं गतिः।
यदि च यः कश्चिदेवं ब्रूयात्तदा तन्मतेऽपि न क्षतिरित्यर्थः। तदाह नं तमर्थं वेपीति।
उपरत्केति। उभयसिद्धप्रयोजनवत्त्वं तत्र न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धिरित्यर्थः।
न तु सकर्तृकत्वे विवादात्सा [illegible] रेऽर्थान्तरमत आह उक्तेति। न च परिभाषे

६८
6

यमित्याह। अतइति। सर्वलोकसिद्धत्वादस्यार्थस्येति भावः। ननु सत्वे सतीति प्रसाध्यां
गतया त्यक्तं समवेतत्वेपि समवायत्वस्य जातित्वाभावेनानित्यसंबंधत्वादितद्वाच्यं
तच्चान्यतरासिद्धं तन्मते समवायस्यानित्यत्वात्। किंवा। तन्मते ध्वंसाधिकरणत्मे
वेति साध्यमपि तत्रास्ती। तिव्यभिचाराभावाद्विशेषणोपादानमेवान्यतरासिद्धं। नवे
ह्युणुकध्वंसादि व्यभिचारवारणाय तत्र जन्यत्वाभावादित्यस्वरसादप्रसाध्यांगकं
लाघवात्कल्यात्तरमाह यद्वेति। ननु कारणपरत्वे शाद्यादावंशतः सिद्धसाधनं न
च पक्षतावच्छेदकभेदएव ततः तन्मतावलंबनेजन्यमात्रपक्षतायाएवाक्षतत्वेनै
तावदायाससगौरवानाचरणपातादित्यतआह। अनुपादेयमेवेति। तदनुपादा
याधिकरणपदमेवोपादेयमितिभावः। नचैवमपि शाद्यादावंशतः सिद्धसाधनं

वीणादेः शब्दानधिकरणत्वात् किंत्वधिकरणतावच्छेदकत्वादिति भावः। इच्छावतीति।
अत्रज्ञाने इच्छाकृत्यजन्यत्वं विवक्षणीयं अन्यथा प्रतियोगितया इच्छाया विरोधिगुणत्वेन
कृत्याच जनितेच्छाध्वंसे पक्षतावच्छेदकाऽव्याप्त्यापत्तेरित्यवधेयं। ननु ध्वंससाधा
रणपक्षत्वे चरमदुःखसुखादिध्वंसस्वजनकादृष्टाप्रसिध्यासाध्यासंभवः तस्यभोग
नत्साधनेतरतयाऽदृष्टाजन्यत्वात्। अतस्तस्य बहिर्भावएव कर्त्तव्यो गत्यंतराभावात्
एवंचसंदिग्धानैकान्तिकं तत्र मामभूदित्येतदर्थं कश्चिदवरूपमुपायो वाच्यः तथा चकि
मित्यमायासगौरवेण प्रत्येकपक्षतायाएवतथासत्वाविकल्पत्वात् किंच पक्षतावच्छे
दकस्यान्योन्याभावगर्भतया तस्य तन्मतेऽप्रसिद्ध्याऽश्रयासिद्धिरिति मनसिकृत्य प्रत्ये
कपक्षतामेव सिद्धांतयति। क्षितिरेववेति। तस्मादिति। विपक्षवृत्तित्वं व्यभिचारः त

द्धीःप्रतिवंधिकासंदेहनास्तीतिभावः।साध्यसंदेहवतीति।अनुमितिविषयसंदेहवतीत्यर्थः
७ ।ननुव्यापकसंदेहवतीर्थ्येः।व्यतिरेकिणि।तस्यदोषत्वादितिभावः।किंत्विति।पक्षतासंज
7 कत्वादितिभावः।अन्यथेति।तथाचानुमित्यन्यथानुपपत्त्यैवतादृशासंशयान्यसाध्याभा
ववज्ञामित्वसंशयस्यप्रतिवंधकत्वंनतुतस्येत्यर्थः।यत्तुविपक्षबाधकेनव्याप्तिग्रहोद्द
शासंशयस्याप्रतिवंधकत्वमिति।तन्न।तथासतियद्यग्रेनिर्वह्निःस्यादित्यादितर्केणा
मपिपक्षीयवह्निविरहसंदेहनिवंधनसंदिग्धानैकांतिकप्रतिवंधेनमूलशैथिल्या
दनवतारात्।तथाचान्यथानुपपत्त्यातदन्यसंशयःप्रतिवंधकइत्येवन्यायः।अतएवो
पाधिसंशयाद्याहितस्तादृशव्यभिचारसंशयःप्रतिवंधकएव।असार्वत्रिकत्वादनुमा
त्रोच्छेदकत्वानापादकत्वादिति।ननुप्रत्येकपक्षत्वेप्रत्येकोपादानामित्तसिद्धावपिनेष्ट ७

रसिद्धिरित्यत आह नियत्तेति। न च सति बाधे तत एव सिद्धिः असत्ति च विशेषणं बाधि
तमकिंचित्करं चेति वाच्यं। बाधप्रतिसंधानार्थमेव विशेषणोपादानात्। क्षित्यव्यवहित
प्राक्काले शरीराद्यभावे नोत्पन्नज्ञानाद्यसंभवात् नित्यतापर्य्यवसानात्। सर्वविषय
त्वनियमेन वस्तुतो नियतविषयज्ञानाजन्यतया बाधस्य सत्वादिति भावः। ननु योगिनः
सर्वविषयकं ज्ञानमनादौ संसारे कदाथावश्यकमिति तदाश्रयीभूतात्मनो जनकतया
योत्तरं स्यादित्यत आह साध्ये चेति। तथा च क्षित्यव्यवहितप्राक्काले विशिष्टासत्वान्नेदं दू
षणमित्यर्थः। नार्थान्तरमिति। यद्यपि न सिद्धसाधनमित्युचितं अदृष्टद्वारात्ममात्रस्यैव
जनकत्वात्तथापि क्षित्युत्पत्तिव्यवहितप्राक्काल एव योगीभूतः क्षित्यव्यवहितप्राक्काले
च तादृशज्ञानादिमान्यस्तमादाय शंकेयमिति स च मुक्तत्वं विनानन्तयेति तस्यादृष्टद्वा

रापि नस्तिति जनकत्वमिति न सिद्धसाधनं किं त्वर्थान्तरमेव शंक्यं किं तु मुचितमिति। अत
८ एवयः। स्तित्यव्यवहितप्राक्काले विशिष्टः सतत्वे न संभावितस्तत्रार्थान्तरनिराकरणाय
4 यत्नांतरं करिष्यत इति। इदं तु ज्ञानादीनां विशेषणत्वविवक्षयोक्तं वस्तुतो यदि नादृष्टात्म
जन्यत्वं वा चित्तं तदा न विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेनावा विवक्षणीयं। अपि तु सामान्यत एव
तदाश्रयजन्यत्वं तथापि बाधादेव नार्थान्तरमित्याह। सामान्यत इति। यद्वा नियतवि
षयेत्यादिविशेषणेन देयं सामान्यत एव साध्यसाधने पक्षधर्मतावलाद्विशेषपर्यवसा
नादित्यभिप्रेत्यैतदुक्तं। अत एव न चाद्यसाध्यद्वयेत्यादिशंका। अन्यथा तदनुत्थानप्रसं
गादिति ध्येयं। परं प्रतीति। विशिष्यतदनिर्देशादित्यर्थः। स्वविषयेति। स्वविषयाश्रितं
कार्यं प्रतीत्यर्थः। स्तित्यादाविति। तादृशज्ञानस्य जनकता बाधेन पक्षधर्मतावलाद्दृष्टो

इश ज्ञानसिद्धिरिति भावः॥ नचेति। अत्र प्रत्येकं पक्षत्वेनाघ्रासितित्वादिना परं त्वत्र त्वसिद्धे
रिति किं तु क्षितित्वेनैव तद्वाच्यं। तथा सति सिद्धसाधनशंकाद्रष्टव्या। अन्यथा सामान्यतो
विशेषतो वा पक्षत्वे एवं सिद्धसाधनाभावादुभयथापि पक्षाप्रवेशादिति ध्येयं। सकलेति।
ज्ञानानुरोधात्सकलेत्युक्तं इत्थाकृतौ तु खंडक्षिसुपादाने कदेशाकापि नेत्यवधेयं। अधि
कपरिमाणेति। नत्र प्रत्यक्षस्य जलविंदुसमुद्रयोरेवावयववत्वेनोभयोपादानगोचरसा
क्षात्कारादिसंभवादिति भावः। घटस्येति। एतेन तद्देवघटस्य पक्षतानवच्छेदका
वच्छिन्नतया सिद्धसाधनाप्रसंग इत्यपि सूचितं। आत्मेति। आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः। या
क्रियेति। यः स्पंदः स्वव्यधिकरणयदीयगुणाभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगी सततत्संयोगा
समवायिकारणक इत्यर्थः। तेन व्यधिकरणग्रहणेण द्रुतत्ववद्द्रव्यसंयोगाजन्यायां

गुरुत्वजपतनक्रियायां गुणग्रहणं त्वाश्रयावयवसंयोगाजन्यायां तस्यामेव न व्यभिचा
९ रः। ईश्वरज्ञानजन्यत्वेपि क्रियाया नेश्वरसंयोगोऽसमवायीति तदभावप्रयुक्तेति विवक्षि
ते। नहि नित्यव्यापकाभावः संभवति। क्रियापदस्य स्पंदपरत्ववर्णने घटरूपादौ व्यभिचा
9 रवारणाय। अत्र क्रियात्वेन हेतुनासत्प्रतिपक्षमाशंक्य निषेधति। न चेति। संयोगमात्रस्ये
त्यादि प्रागुक्तहेतोर्हेतुत्वं तत्र समुच्चिनोति। असमवायीति। जनकेत्यत्रैव तात्पर्यं असम
वायिग्रहणं च प्रकृताभिप्रायेणेति ध्येयं। अन्ये त्वित्यस्यास्वरसोद्भावनं तद्बीजमिदमेवय
द्विशेष्याबाधेन सविशेषणे हीति न्यायावतार इति कश्चैवकारक इति। न च भगवतीति
यद्यपि स्वसुखत्वमतंत्रं स्वेष्टत्वं तु तथाऽस्ति चेश्वरस्य स्वेष्टं विश्वस्यैव तदिच्छाविषय
त्वात् तथापि स्वेष्टसाधनताज्ञानत्वेन प्रवर्तकत्वं लाघवान्न तथानुमितित्वे नास्ति ९

चभगवतिस्वेष्टसाधनताज्ञानंप्रत्यक्षंविश्वविषयत्वात्तत्प्रत्यक्षस्येत्याशयः। तदिदमु
क्तंनचानुमितित्वेनजनकत्वमिति। ननुचिकीर्षापदंकृतिजनकजातीयगुणपरमित्यतआ
ह। तद्दृष्टान्तेनेति। कृतिःप्रवृत्तिरित्यर्थः। एवमग्रेपियथाश्रुतेनिवृत्तियत्नस्यद्वेषजन्यत्वा
दसंभवः। प्रवृत्तिंप्रत्येवसमानविषयतयालाघवेनचिकीर्षाहेतुःनतुभिन्नविषयत्वात् द्वे
षोनिवृत्तिंप्रतितुद्वेषएवसमानविषयतयाहेतुःनतुभिन्नविषयाचिकीर्षानचप्रवृत्तिवि
रहएवनिवृत्तिःवैपरीत्यापत्तेःनदुक्तंकुसुमांजलौप्रवृत्तिप्रयत्नोरागान्निवृत्तिस्तुद्वेषा
त् अन्यथाचिकीर्षयाद्वेषान्यथासिद्धिरित्यस्यैवासिद्धिःवैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात्। यत्र
द्वातदभावेद्वेषनियमात्। नचैवंकथंव्यभिचारोद्धारः। निवृत्तेःक्रियाविरहहेतुत्वेनप्रवृ
त्तिसाध्यतानियमेनचकार्याणांचिकीर्षाजन्यत्वनियमात् नन्वेवंकुतइत्यादिग्रंथःकथं

।इत्यं।कुतःतर्हिद्वेषःस्वीक्रियतेकारणान्तरमेवनिवर्त्तैःस्वीक्रियतामित्यापेक्षेत्वानुं
१० द्वेष्मीत्यनुव्यवसायसाक्षिकेतत्रततोन्यत्कारणमितिपरिहारइतितदभिप्रायात्।न
10 नुयत्समवायीत्याद्यन्वयानुविधानात्तदाश्रयत्वंसिध्यतिनतत्कारणत्वंतत्रसिद्धेतदा
श्रयेआश्रयत्वावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानादाश्रयत्वेनैव।किंचसमवायिकारणत्ववि
शिष्टंनावच्छेद्यंकार्यंनीलघटत्ववदर्थसमाजेनसिद्धत्वात् तथादिउक्तान्वयाद्यनुवि
धानेनसमवायित्वंसमवायित्वेनचकारणत्वेननतुसमवायिकारणत्वंविशिष्टमवच्छे
द्यंग्राह्यंवा।अपिचसमवायित्वमविशिष्टंनव्याप्यंव्यभिचारादितिस्वसमवायीतिवा
च्यं।एवंकार्यत्वेव्यर्थविशेषणतयायत्समवायितत्रतदितिजात्यादिसाधारण्येनान्व
यव्यतिरेकयोस्तदाश्रयत्वमात्रंग्राह्यंननुतद्धेतुत्वमित्यस्वरसमादाह्यइति।यद्विशे १०

षयोरिति ॥ यद्धर्म्मवत्वेनोपस्थितविशेषयोरन्वयादिग्रहस्तद्धर्म्मालिंगितयोर्व्याप्ति
ग्रह इत्यर्थः। सकलधर्मगोचरो वा सामान्यलक्षणाभ्युपगमादस्मन्मते प्रसिद्धेत्यादि
तदनभ्युपगमे परमत इति मतभेदेनोक्तमुभयं विकल्पेन। नन्विति। व्याप्तिग्रहः सामा
न्यलक्षणाधीनस्तया पक्षधर्म्मतावच्छेद्यमपि विषयीकरोतीति तन्नु तद्ग्राहकान्वया
दिधीरपि तमित्यर्थः। इदं तु तदनुमतप्रमाणमहिम्ना समाधिसौकर्येणोक्तं वस्तुतः कृ
तिव्यतिरेको वा तदन्वयो वा नापेक्षणीयो साध्यत्वान्न किंतु कृतिजन्यत्वस्यैव साध्यतया
तस्यैव तावपेक्षितौ नो चेद्व्यापकं कृते रज्ञानेपि घटादौ कृतिजन्यत्वान्वयेनाकाशादौ त
द्व्यतिरेकेण सुग्रहाविति कथमन्वयाद्यप्रसिद्ध्या व्याप्त्यग्रह इति शंकाप्युत्तिष्ठत इति न
च कृतिजन्यत्वसाध्यप्रसिद्धो घटाकाशादौ तदन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्प्रसिद्धिरेवान्व

यव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावग्रहे तत्रायमाक्षेपः सामाधानं चेति वाच्यं। नत्रापि कृते व्या-
११ पकत्वेप्युपादानाभावेनैवोपादानकृतिव्यतिरेकग्रहसंभवादिति केचित्। तन्न। एवं व्यति-
रेकसंभवेपि अन्वयग्रहाक्षेपयत्किंचिद्विशेषयोरेदान्वयाद्यवगमस्तत्रं ननु पक्षधर्म-
तावल्लभ्यान्वयादिधीरित्येवसमाधानमित्यस्यैवाभिधेयत्वात्। किंत्वेकैकेति यद्यप्ये-
केकसत्वेपि कार्याभावात्त्रितयव्यतिरेक एव तंत्रं तथापि स्वेतरसमवधान इत्यस्या-
वश्यं प्रवेशो सतीदं दुष्टं व्यर्थेति। अत्र शंकते साध्येन व्यर्थविशेषणताहेतुसमा-
नाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुण्यपि साध्यतावच्छेदके
सुग्रहत्वात् अवच्छेदकतायां गौरवं दोषः यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वादौ। साध्यनिष्ठ-
धर्म्मेत्ववच्छेदकत्वेन ग्राह्यमेव किंतु तत्कप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः स च गुरुण्य ११

पिसुग्रहः ॥ अन्यथा तादृशधर्म्मस्याप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य केनापि प्रमाणेनाग्र
हेप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सर्व्वसिद्धमिति सर्व्वथा न व्यर्थविशेषणतेति साध्ये व्य
र्थविशेषणता। अतादृशजिज्ञासायामर्थान्तरत्वेन दोषइत्येव वाच्यं। अत्र चेत्तु विशि
ष्टस्यैव सिसाधयिषा तदा कथं तदवकाश इति भावः। अन्योन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्य
त्वावच्छेदकसाधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्याग्राह्यतया तत्र क
ल्पे व्यर्थविशेषणत्वान्नेदानीलधूमत्ववदवच्छेदककोटिप्रवेशादिति। योग्यानुपलं
भेनेति। एतच्च विशेषणभागदृष्टव्यं विशेष्यस्य परात्मनोऽयोग्यत्वादिति। दृष्टान्ते दृष्टप
क्षधर्म्मतावललभ्ययोर्व्विरोधाद्विशेषविरोधमाशंकतेऽथेति। साध्यांशयोर्व्विरोधात्त
माह नन्विति। प्रत्युतानुकूलमित्याह। विशेषयोरिति। प्रतिवंधकेति। संसर्गाभावतया

जनकत्वेन प्रागभावस्यापि जनकत्वादिति। समवायीति। तेषामेव तथा हेतुत्वान्नत्व
१२ 12 न्येषामपीति भावः॥ निमित्तानामिति। सामान्यतो लाघवात्सर्वं सत्ताविशेषण एव हेतुता
ऽतिप्रसंगभयेन विशेषेष्वेवेत्यर्थः॥ एतच्च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं वस्तुतः सहभावग्र
हेऽपि हेतुत्वे यत्र सहभावो न स्वतस्तत्रास्तु हस्तादिव्यापारद्वारा तथाऽह हेतुनित्यकृतेः
स्वत एव कार्यसहभाव इति किं तदपेक्षयेत्यपि द्रष्टव्यं। इष्टापत्तिमाशंक्य प्रागभा
वहेतुताग्राहकमानमाहान्यथेति। कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यै
व हेतुत्वे मानत्वादिति भावः॥ एकदेति। एकमिति। सेयाता याते एकदैव जनयतीत्यने
नैव प्रकृते संगतेरिति दृढं च कार्योत्पत्तिविरहोयरभावान्नत्कारणमिति मते॥ वस्तु
तस्तु साध्यप्रतियोगिके साधनत्वेन वसाध्यत्वमित्थं वाच्यं यस्याभावाद्यदुत्पत्तिविरह

इत्यादि। प्रागभावे कृत्यसाध्यतापत्तेः किं तु यदभावादुत्तरसमये यदभावः यत्सत्वे चैतदाद्यत्सत्वमित्यादि न च प्रागभावविरहात्करापि कार्याभावः। उत्पत्यग्रिमसमये पि कार्यसत्वात्। किं चोत्पत्तिराद्यसमयसंबंधः स चाद्यसमयः कार्यं चेति द्वयमेव तथा चोत्पत्यभावश्चाद्यसमयतत्कार्ययोरभावः पर्यवस्यति स च न प्रागभावविरहात् अपि तु तरकाले आद्यसमयाभावादेव तद्विशिष्टाभावो व्यासज्यप्रतियोगिकस्तदुभया भावो वोभयथापि तादृशसमयाभावादेवेति किं तत्र प्रागभावाभावेनेति। तस्माद्यदभावा त्स्वेतरसमवधाने यदभावस्तदेव तत्र कारणमिति वक्तव्ये यदभावश्च न कालमात्रग र्भः किं तु देशगर्भोपि प्रदेशान्तरसत्यपि दंडादौ घटविरहात् तथा च दंडचक्रादिसम वधानेपि यत्र व्यधिकरणघटाभावस्तत्र प्रागभावाभावात्। अन्यस्य नियामकस्या

भावादायातेप्रागभावस्यकारणत्वं अतएवसर्व्वः प्रागभावः सर्व्वत्रास्तिकश्चित्सहका
१३ रिसमवधानात्कार्य्यंजायतइतिकस्यचित्प्रलपितमनादेर्यंधार्म्मिग्राहकप्रमाणेननि
13 यताधिकरणस्यैवसिद्धिः अन्यथातदभावेनकार्य्याभावस्यासंभावितत्वेनकारणत्वा
भावापत्तेः तद्धर्म्यसिध्यापत्तेर्वा। नचव्यधिकरणघटस्यसमवाय्येवनेतितत्रकथंव्य
धिकरणत्वस्यापत्तिरितिवाच्यं। कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्सत्वस्यकार्य्ये
तावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्सत्वप्रयोजकत्वात्। सामान्येनापिरूपेणसैवव्यक्तिस्त
त्रलोपहितेतिचेत्सत्यंतदेवप्रागभावव्यतिरेकात्फलव्यतिरेकंविनानसंभवतीत्य
न्यस्यनियामकस्याभावात्। स्वभावादेवतथात्वेसहकारिकल्पनादेरपिदुरुपपादत्वा
पत्तिः प्रकारान्तराभावेसत्येवस्वभावश्रयणात्। नचकपालत्वादिनासर्व्वकपालानां १३

सर्व्वघटान्यतीवप्रागभावत्वेनापिसर्व्वप्रागभावाः सर्व्वघटान्यतीति व्यधिकरणघटा
भावोनप्रागभावादितिवाच्यं स्वप्रागभावत्वेनैवजनकत्वाभ्युपगमात्सर्व्वसामंजस्या
त्।वयंत्विति।सामान्यलक्षणानभ्युपगमेनभिन्नविषयतयातन्मतेनप्रतिवंधक
मितिभावः।नचैवंवाधोपिदोषोनस्यादितिवाच्यं।अस्यापरस्यतन्मतेऽनिष्टापा
दनस्यसंभवेनास्माकंक्षत्यभावात्।नचास्माकंसामान्यलक्षणाभ्युपगमेकागति
रितिवाच्यं।विपक्षवाधकाभावेनव्याप्त्यभावादप्रतिवंधात्।नचसमानप्रकारकते
वविरोधेतत्त्वेविरोधाभासानुरोधेनसमानविषयत्वावच्छेदेनविरोधादिति।अथ
घटत्वादितिवदिति।यथाघटत्वादिकर्तृविशेषजन्यत्वेप्रयोजकं तथासामान्येजन्य
त्वंस्यादित्यर्थः।ननुकर्तृजन्यतावच्छेदकमेवघटत्वंयथेतिविरोधात्एकजन्यता

यामेकजनकतायामिवावच्छेदकद्वयाभावात् यद्विशेषयोरित्याद्यग्रिमग्रंथदर्श
१४ नाद्वा।वह्निजन्यत्वेवह्निविशेषजन्यत्वे।विरोधीति।विरोधिव्याप्तिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः।न
15 वाइत्यस्वरसोज्ञावनंन द्वीजंतुज्ञानमनित्यमेवेत्यस्यविरोधप्रतियोग्युपस्थितौविरो
धज्ञानमितिसत्यंपरंतुतत्किंतेननुप्रमितमितिनोपजीव्यविरोधः अन्यथासत्प्रति
पक्षादौक्वापिविरोधोनस्यात्।पक्षीयसाध्यानुपस्थितौनित्यानित्ययोरप्यप्रतिक्षेपा
त्।यत्त्वन्यथाहेत्वाभासान्तरतापातइति।तन्न।तादृशव्याप्तिविरोधेनकार्येसकर्तृ
कमितिज्ञानाभावात् असिद्धमध्यप्रवेशस्यैवोचितत्वाद्दित्यादि।अतएवेति।अत्रको
रणजन्यत्वंकिंचित्प्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वं।प्रागभावप्रतियोगित्व
मात्रंतुजन्यत्वमित्यर्थः कर्तव्यः अन्यथापदान्तरसममभिव्याहृतजन्यत्वस्यतत्का १४

रणकार्यकत्वे हेत्वर्थस्य तत्राप्रवेशेन व्याप्यस्य व्यापककोटय्ऽप्रवेशेन प्रकृतासं
गतेस्तत्रापि यदि प्रवेशस्तदा साधनविशेषितत्वमेवोपन्यस्तोपाधेरिति पूर्वग्रंथवि
रोधः स्यादवधेयं। ननु कर्त्तुः सहकारिता स्वजन्यमात्र एव· न चात्माश्रयः। नाहेतु
त्सत्वेन तत्फलोपधानेन तत्सहकारित्वमपि तु तदभावे फलानुपधानेन नियमेन· तथा
च शरीराभावे कर्त्तुः कार्य्यमात्राभावः कर्त्तृजन्यमात्रे शरीरसहकारितायां मानं। किं
च स्वजन्यत्वे स्वजन्यतावच्छेदकं नोक्तमेव किं तु शरीरं स्वजन्ये सहकारीति स्वजन्यत्वं
शरीरस्य जन्यतावच्छेदकमित्यस्वरसाद्दोषांतरमाह हस्तादिनेति। शरीरस्याप्रयोजक
तयोत्थापात्ततः वस्तुतोंत्यावयवविभागस्य व्यर्थतया साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वमे
व तदर्थो वाच्यः तथा सतीदं दूषणमिति द्रष्टव्यं। अस्य प्रसिद्ध्येति। इदं तु सर्वसामान्य

लक्षणानभ्युपगमेन परं प्रत्यापादनमिति स्मर्त्तव्यं। तथा गोत्वाद्येकव्यक्तिविषयकत्वेन त्व
२५ याव्याप्यत्वादित्येवमर्थकं तया परं प्रत्येव तस्येत्यादि का कि कापि योज्येति न स्वसिद्धान्तविरो
15 धः ज्ञानमात्रेति। जातिपदमत्र यदि तदाऽनित्यमात्रवृत्तीति साध्यार्थः। ज्ञानातिरिक्तावृ
त्तित्वं च हेतुत्वेनार्थो विवक्षणीयः तथा चावृत्तौ व्यभिचारवारणाय तद्दृष्टव्यं। आत्मेति। य
द्यपि न नित्यविशेषगुणाधारत्वेव वक्तुमुचितं तथापि नन्मते ज्ञानस्य नित्यतयाऽकाश
एव व्यभिचारः स्यात्। अस्मन्मते परमात्मनः सिद्ध्यसिद्धिव्याघातेनापक्षतया जीवात्म
नामेव पक्षत्वेनोक्तसाध्ये सिद्धसाधनं माभूदिति तादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति द्र
ष्टव्यं। परमते नेदं दूषणं व्याघातपर्यवसन्नमतोऽपरितुष्यन्नाप्रतिदोषान्तरमाह किं
चेति। ननु तत्राप्यदृष्टाद्वारकशरीराजन्यत्वस्य हेतुत्वपर्यवसानेन निर्दोषतयाऽनुष्य २५

त्मा ह्यपि चेति। अत्र शरीरपदं भोगायतनादिपरमवगंतव्यं। अन्यथा साक्षात्प्रयत्नाधि
ष्ठेयपरत्वे प्रागुक्तन्यायेनाप्रसिद्धेः शक्तिसंभवस्यैवाभावात्। निर्विशेषणमिति। व्यभिचा
रवारकविशेषणशून्यमित्यर्थः। गोत्वादावित्युपलक्षणं प्रसिद्धानुमाने धूमादावपि द्रष्ट
व्यं। नहि तद्विशेषणं धूमत्वाद्यपि व्यभिचारवारकतयोपयोगि तत्र व्यक्तिविशेषस्या
व्यभिचारात्। किंत्वनुगमकमिति। व्यक्तिविशेष इति। व्यक्तिविशेषणके व्यक्तिव्यावृत्त
इति यावत्। तथा च व्यक्तिश्च व्यावर्तिका जातेः। जातेस्तस्याः व्यभिचारवारकत्वं गोत्वस्य
व्यावृत्त्यप्रतीतौ द्रव्यत्वादिनाप्यभेदबुद्धौ यत्र द्रव्यत्वं तत्र गोत्वप्रत्ययस्याभावेन व्यभिचा
रबुद्धिसंभवाद्व्यभिचारधीवारकत्वमेव व्यभिचारवारकत्वमिति भावः। अन्यथेति। य
दि जातिर्नस्वतो व्यावर्तिका किंतु व्यक्तिव्यावर्तनीया तदा व्यावृत्त्योः परस्परव्यावर्तनीय

त्वेनपरस्परस्यान्योन्याश्रयापत्तिरित्यर्थः।ननुयथाश्रुतेशरीराजन्यत्वेप्रसक्तितत्राप्यभाव
१६ 16 मात्रस्यव्यभिचारितयाजन्यत्वस्यव्यभिचारवारकतयानियमसत्वात्तथाचविशेषणे
व्यभिचारवारकमेवव्याप्तिग्रहविषयइतिनियमार्थोवक्तव्यः।तथाचकणोत्वादौतत्रनि
यमव्यभिचारिइत्यनुपपन्नाहापिचेति।ननुसहचारदर्शनादिसत्वेपिव्यभिचारावार
कमेवविशेषणेज्ञातेप्रतिबंधकमितिमनसिकृत्याह।व्यभिचारेति।विशेषणज्ञाने
शून्यइत्यर्थः।अतएवोत्तरेपिज्ञायमानपर्य्यन्तमुक्तं।अन्यथाप्रमेयत्ववतीत्येवब्रूया
दिति।विशेषणत्वमिति।यत्रव्याप्तिस्तत्रविशेषणत्वमतोनीलधूमेनव्याप्तिरितिनअनो
पाधिकत्वस्यैवव्याप्तितयाविशेषणत्वस्यतद्व्यापकतयानुपाधित्वादिभावः।ननुवि
शिष्टसामानाधिकरण्यमेवनकिंतुविशेष्यमात्रेतदितिनविशिष्टव्याप्तिरित्यस्वर १६

सात् विशिष्टव्याप्तिमन्यथानुपपत्त्या साधयति। किंचेति। वह्नीति। व्याप्तिविरहे व
ह्निरहितत्वं वह्न्यसामानाधिकरण्यमुपाधिरिति तत्समानाधिकरणे विशिष्टधूमा
दावपि नास्तीत्यर्थः। यद्वा साध्यव्यापकताज्ञानदशायां साधनाव्यभिचारज्ञानेपि वह्नि
रहितत्वादिकमुक्तानुमानयोरुपाधिः स्यात् व्यर्थविशेषणतया साधनस्योपाध्यव्या
प्यतयोपाधेः साधनाव्यापकत्वज्ञानादित्यर्थः। ननु रूपादिषु मध्य इति व्यभिचारवा
रकतापर्य्यवसन्नमेव गंधमात्रव्यंजकत्वं हि द्रव्यत्वविशिष्टहेतुकत्वे व्यसन्निकर्षे
व्यभिचारप्रसंगात् तस्य तेन व्यभिचारवारणं तदा यदा प्रसिद्धिरिति रूपादिषु मध्य
इति प्रसिद्धिं संपाद्य द्रव्यत्वेन परं परया व्यभिचारवारणप्रयोजकमेवेत्यरुचेराह
पि चेति। नन्वत्यंताभावरूपे शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणताशंकैव नेत्यनुपदमे

वस्फुटं अन्योन्याभावपक्षेपि सामान्यान्योन्याभावेन वैयर्थ्यमिति शानीरजन्यत्वा
१७ श्रयान्योन्याभावहेतौ वैयर्थ्यं वक्तव्यं तत्र कस्यापि परिहारं निरस्यति यत्विति। अ
17 खंडा एका एवेत्यर्थः। नीलत्वमपीति। अवच्छेदकत्वमवच्छिन्नप्रत्ययजनकत्वं वास्व
रूपसंबंधविशेषो वा तद्द्वयं गुरुणि नीलधूमत्वादौ न संभवतीत्यर्थः। ननु धूमत्वा
वच्छेदेन नीलविशिष्टोपि धूमो नुमितिहेतुरिति तद्वन्नया नीलधूमादिति हेत्वव्यय
वः कर्तव्य इत्यत आह धूमत्वं चेति। इदं वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं वस्तुतो धूमत्वं य
दि नीले न भवेत् तथापि धूमव्याप्तिस्यानीयं तदिति धूम एव हेतुः ननु नीलधूमः नील
धूमत्वस्यावच्छेदकत्वाभावात् नीलस्यापि धूमत्वावच्छिन्नत्वेन हेतुत्वादिति नील
धूमत्वाभावोपवर्णनमप्रकृतमेव प्रकृतं तु गोवरमेव एवमग्रेपि नीलस्यविशेष १७

णत्वासत्त्वाद्यप्रकृतमेव। तत्र धूमत्वसत्वेन तस्य व्याप्यत्वेपि नीलधूमत्वस्यावच्छेद
कत्वासंभवात्। अन्यथा धूमादित्यपि न हेतुः धूमत्वेपि धूमत्वात् प्रकृतं गौरवमेव
तदहेतुतायां वीजं दूषयति इदं त्विति व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वस्यान्यत्वाद्वस्तुतो नीलांशो
व्याप्यो पि न संभवतीति धूमत्वानाश्रयत्वमव्याप्यत्वे तंत्रं। अतोपि धूमत्वमवच्छेदक
मित्युक्तपोषकतयोपन्यस्तं। ननु व्याप्यतावच्छेदकमस्तु धूमत्वमात्रं प्रकृते तदवच्छि
न्नोपि नीलधूमविशेषोस्तीति तथा निर्देशो हेतोः कर्त्तव्य इत्यत आह। किं चेति। व्याप्य
तानवच्छेदके न हेतुनिर्देशोऽतिप्रसंगादिति भावः। अत्र केचित् नीलधूमत्वं धूममा
त्रनिष्ठव्याप्तेन्यूनत्वादवतावच्छेदकमिति नीलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ तदवच्छेदकं
वाच्यं तत्र धूमस्यातिप्रकृततया लीनधूमत्वमेवावच्छेदकमिति व्यर्थविशेषणत्वं स्या

सत्वात्

र्थानुमानेनदोषःपरार्थानुमानेत्वर्थान्तरापसिद्धान्तापादकतयादोषःतथाहिविशे
१८ षविधेःसामान्यनिषेधपर्यवसायितयानीलधूमहेतुत्वविधिर्धूममात्रस्याहेतुता
18 मिप्रायंप्रतिपादयतिनहिविशेष्यमात्रहेतुत्वेसंभवत्यनुन्मत्तोविशिष्टहेतुत्वेननि
र्दिशतीतितद्धेतुत्वाभ्युपगमेतदीयप्राप्तेतस्यापसिद्धान्तमापद्यतइति। तन्नान्यू
नवृत्तेरथ्यवच्छेदकतयावह्निसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वेनीलधूमत्वस्यसंभव
त्यपिगौरवेणापोद्यतेअन्यथाधूमत्वमपिनावच्छेदकंआलोकावृत्तितयान्यूनवृत्ति
त्वात्। नचनीलधूमत्वावच्छिन्नाव्याप्तिरन्याऽवच्छेदकव्यभिचारेणतद्धीव्यभिचारे
णावच्छेदकान्तरकल्पनात् नचेहतत्संभवतीतितदवच्छिन्नव्याप्त्यन्तराभावात्।
यत्वपसिद्धान्तपर्यवसानादिति। तन्न। उभयोर्हेतुत्वसंभवेसत्यन्यतरोपादानस्या १८

न्यतरा हेतुत्वाभिप्रायानुन्नायकत्वात्यथाविधिप्राभावस्यलध्ुत्वलमनेनाय
त्तुयद्वस्तुगत्यावच्छेदकंतेनव्याप्तिधीरितिवस्तुतोऽनवच्छेदकेनव्याप्यग्रहदृत्य
ज्ञानरूपेयमसिद्धिःपर्यवसिता।ननुज्ञानगर्भलक्षणाभावेपिव्याप्यत्वासिद्धिः
तथाव्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थविशेषणादावितिप्रागुक्तग्रंथविरोधः।किंचपरामर्श
विषयाभावतयाऽसिद्धिमनुगमयताव्याप्यभावोव्याप्यासिद्धिरित्युक्तं।इयंतुव्याप्तिज्ञानाभाव
पर्य्यवसिताअतएवयतोगौरवात्तदनवच्छेदकंतदेवव्याप्यत्वासिद्धिपदेनविवक्षितंतस्यज्ञा
यमानतयैवानुमितिप्रतिवंधकत्वादित्यपास्तं।तस्यपरामर्शविषयाभावत्वाभावात्।अ
प्रतिवंधकत्वाद्विरोधाभावात्।विषयविरोधकारणविरोधावतारेणज्ञानस्याप्रतिवंध
कत्वात्।अतएवसत्यपिगौरवज्ञानेव्याप्तिग्राहकसामग्र्यांव्याप्तिग्रहः।चंदनदहनाभावे

नसुरभिविशेषधूमाभावादौ अत एवैश्वरानुमाने एवैश्वरद्वयानुमितिप्रतिबंधकं गौरवं नपृ
२९ थगाभासः। किंचासाधारणं प्रतिबंधकमाभासः गौरवं च साधारणं प्रमाणमात्रवृत्तेर्लाघव
बलापेक्षत्वात्। तस्माद्यत्संबंधितावच्छेदकरूपत्वलक्षणाव्याप्तिरनुमितिहेतुः। अत एवोदा
19 हरणेन सकलसाधनवृत्तिसाध्यवत्त्वं दर्शयितासाप्रदर्श्यते इति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिः
तदभाववच्चावच्छेदकत्वाभावो नीलधूमत्वादेर्ईदृश्याः। नीलधूमेवच्छेदकान्तरसत्त्वेना
वच्छेदकभावाभावात्। व्याप्तित्वेन व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतयावच्छेदकज्ञानस्यापि प
रामर्शहेतुत्वेनावच्छेदकत्वाभावेपि परामर्शविषयाभाववत्त्वलक्षणासिद्ध्यनुगमकसं
भवादिति केषांचिन्मतं तदपसत्। संबंधितावच्छेदकलक्षणायां व्याप्यावच्छेदकत्व
मवच्छेद्यानधिकदेशत्वं वाच्यं तच्च नीलधूमत्वेप्यस्त्येव। अथ तादृशधर्मविशेषितत्व

मप्यनाधिकरदेशाद्वृत्तित्वविशेषणे तदा सर्वव्याप्तिलक्षणतो गौरवेणानुमित्यहेतु
रेवेति तदभावज्ञानस्य क प्रतिबंधकता। उदाहरणं तु सहचारमात्रं व्याप्तिग्राहकं प्र
दर्शयति ननु कांचिद्व्याप्तिमित्युक्तं। तादृशधर्माघटितत्वादेरुदाहरणादुपस्थिति
शेकेवनास्तीति न किंचिदेतत्। तस्मादिदमत्र तत्वं। नीलधूमत्वादेरनवच्छेदकतया
व्याप्तेश्च धूमत्वावच्छिन्नायास्तत्वसत्वे न विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेषणविरहनि
यतत्वेनत्वभेदएवेति तदनवच्छेदकत्वा। नियतस्तदवच्छिन्नव्याप्यभावो व्याप्यत्वासिद्धिः
स च विशेषणावच्छिन्नविशेष्यविरहो वा संबंधविरहो वेत्यन्यदेतत्। एवं च ज्ञानगर्भहे
त्वाभासलक्षणं परामर्शविषयाभावरूपविभाजकमिति द्वयमप्युपपद्यते। न च नील
धूमत्वावच्छिन्नव्याप्यप्रसिद्धेः कथमेतदिति वाच्यं। कस्तूरिकादहनादिप्रतियोगिक

विशेषव्याप्तेरेवतादृश्याः प्रसिद्धेः। नचतादृशव्याप्तिर्नीलधूमेस्त्येवेति वह्नित्वावच्छि
२० न्नप्रतियोगिकनीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यभावस्यवाच्यत्वेपुनःसैवाप्रसिद्धिरितिवाच्यं
४० ।व्यभिचारादिसंकीर्णव्याप्यत्वासिद्धेरप्येवमप्रतिध्याव्यापकत्वाभावरूपायास्तस्यावा
च्यत्वेनप्रकृतेपिनीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रतियोगित्वलक्षणव्यापकताभावस्यव
ह्नित्वावच्छिन्नेव्याप्यत्वासिद्धिपदार्थत्वात्तत्त्वानस्यापिप्रतिबंधकत्वात्समानवित्तिवे
द्यतयाव्याप्यत्ववद्व्याप्यकत्वस्यापिपरामर्शविषयत्वेनोक्तव्यापकाभावविभाजकस्या
तो पिसत्वाच्चावस्तुधूमत्वावच्छिन्नेनीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यभावएवव्याप्यत्वासिद्धिः
तस्यानीलधूमत्वावच्छेदेनसत्वेनान्यधर्मावच्छिन्नेविरहात्।नचनीलधूमत्वस्यवह्नि
सामान्यव्याप्यवच्छेदकत्वेपिधूमत्वावच्छिन्नेतदभावइतिकिंगौरवनिवंधनानवच्छेद

कत्वोपवर्णनेन। तदवच्छिन्नेतदभावेपिहेतुदोषाभावश्चेतिवाच्यं। सामान्यव्याप्तौनीलधूम
त्वावच्छेदत्वसंभवेनन्यूनवृत्तिनापितेनावच्छिन्नायाः सामान्यव्याप्तेर्धूमत्वावच्छिन्नेस
त्वेनतदभावाभावात्। नचैवंशाखाद्यवच्छिन्नेवृक्षेवर्तमानस्यसंयोगस्यवृक्षत्वावच्छे
देनाभावनियमेनवृक्षःसंयोगीतिज्ञानंप्रमानस्यादितिवाच्यं। वृक्षःसंयोगीतिवृक्षत्व
सामानाधिकरण्यमात्रमपहायतदवच्छेदकत्वपर्य्यंतग्राहिणोज्ञानस्यतथाभावादे
वेतिदिक्। संभवादितिदिगिति। दिगर्थस्तूद्देश्यानुमितिप्रतिबंधकतयोक्तक्रमेणभ्र
मानुमितिजनकस्याभासत्वंतदा यदिलिंगोपधानसनुमितौतत्तुनास्तीतिप्रागुक्तं।
लिंगानुपाधानपक्षेत्वनुमितिप्रतिबंधकत्वंशारीराजन्यत्वादौनिर्णेयंयत्रविशेष्य
स्यस्वरूपासिद्धत्वंनीलधूमेनुधूमत्वज्ञानमावश्यकमवच्छेदकत्वेनुतस्या। ननुकेव

लस्य धूमत्वस्य विपरीतनगोरवादिति। नीलधूमे गृह्यमाणे हेतुज्ञानस्यैवोत्पत्तेरनुमिति
२१ रवर्जनीयाऽतस्तदवच्छेदेन शरीराजन्यत्वादौ तस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमवधारणी
यमिति। शरीराजन्यत्वेपीति। शरीरजन्यत्वाश्रयान्योन्याभावेपीत्यर्थः। गंधादिष्विति।
न च रूपाद्यव्यंजकत्वे गंधव्यंजकत्वे तदर्थः तादृशहेत्वंतरस्य गमकत्वेनैतद्गमकत्वा
नपायादितिभावः। इदमुपलक्षणं चंदनदहनवानयं सुरभिधूमवत्त्वादित्यादौ व्य
भिचारावारकमपि साध्ये चंदनादिविशेषणं सार्थकं तेन विना हेतुगतविशेषणवै
यर्थ्यं नैव व्याप्यग्रहात् अत एव हेतौ व्यर्थविशेषणत्वं दृष्ट्वा साध्ये विशेषणं प्रक्षिप्य
तदुद्धरणीयमित्यपि तत्रोपष्टम्भकं द्रष्टव्यं। कारणाभावस्येति। कारणतावच्छेदका
वच्छिन्नविरहत्वेन कार्याभावव्याप्यत्वनिश्चय एव सामान्यत आर्द्रेंधनप्रभववह्नि २१

त्वावच्छिन्नाभावस्यैवव्याप्यत्वमवगाहत इत्यर्थः। नचैवमन्योन्याश्रयः कारणतावच्छेदका
वच्छिन्नाईंधनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणताग्रहः तथाच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे कारणता
धीः तयाच विशिष्टाभावव्याप्यत्वज्ञानमिति वाच्यं। कालिकान्वयव्यतिरेकयोः कारण
ताज्ञापकत्वात्। कारणतायाश्च दैशिकव्याप्तौ विशिष्टाभाववत्त्वव्याप्यतावच्छेदकत्वग्रा
हकत्वात्। नच कालिकव्यतिरेकनियमग्रहोपि कथमुक्तव्यर्थविशेषणनयेति वाच्यं।
तत्रापीतरसमवधानकालीनकार्यप्रधाननियामकतावच्छेदकावच्छिन्नाविरहत्वेन
कार्याभावप्रयोजकत्वग्रहेण सामान्यतो व्याप्यतावच्छेदकत्वग्रहात्। नत्वन्वयाप्रयोज
कस्याभावो व्यतिरेकप्रयोजकः संभवति अत एव तादृशान्वयस्य प्रयोजकसत्त्वमात्र
स्य [illegible] प्रयोजकतया नियतान्वयमात्रमेव कारणताग्राहकमित्याहुः। नचैवं कारणता

वच्छेदकावच्छिन्नाभावोस्तु व्याप्यः आर्द्रेन्धनाभावस्तु कथं तत्रार्द्रेन्धनस्य वह्निसहकारि
२२ त्वादिति वाच्यं । वह्निसंयोगमात्रेणार्द्रेन्धनस्य धूमानुत्पत्तेस्तज्जन्यवह्नित्वेनैव हेतुताव
च्छेदात् एवमन्यत्रापीति दिक् । सत्प्रतिपक्षेति । समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदो द्वितीयानुमा
22 नाभासत्वमिति यावत् यतश्चैवमर्थकल्पनं तदग्रिमग्रन्थप्रयोजनं प्रागेव कृतमिति
तत्रानुसंधेयं । अत एवेति । समवेतत्वविशेषितो यतो हेतुरतस्तदभावस्यैवोपाधित्वा
दित्यर्थः । अन्येति त्वस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु यन्निष्ठत्वेन यस्य तदस्य व्याप्तिपरत्वेन प्र
कृतसंगतिः अभावव्यक्तिविशेषनिष्ठव्याप्तेस्तेन विनाऽग्रहात् प्रतियोगिनं विनाभावाग्र
हेण अग्र्याग्रहादिति विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं तस्य वाच्यं तथा च जन्यत्वमपि
व्यर्थं । अभावनिष्ठव्याप्तेस्तेन विनापि हेत्वभावादिस्याद्ग्रहादिति । लाघवसहकारि २२

तेति। ननु लाघवज्ञानमनुमितौ सहकारी भ्रमस्य स्वविषयीभूतमर्थमर्पयति न वा अर्प
यतीति चेत्। व्याप्तिपक्षधर्मतोपनीतादन्यस्येत्यादिप्रागुक्तग्रंथविरोधो नेति पक्षे सह
कारित्वानुपपत्तिरग्रे प्रामाण्यसंदेहादेकत्वसंदेह इत्यादिग्रंथविरोधश्च। एकत्वप्रका
रकानुमितावजातायां विरोधिज्ञानाभावेनैकत्वसंदेहार्थं प्रामाण्यसंशयपर्य्यंतानु
सरणानौचित्यात्। स्वरसवाहिसंदेहसामग्र्या एवाग्रत्वादिति। अलघुनि लघुत्वभ्र
माच्चानुमितिभ्रम इत्यप्येवं विरुध्येतेति। अत्र ब्रूमः। लाघवोपनीतमेवानुमितौ भास
ते व्याप्त्यादीत्यादिग्रंथस्यानुमितित्वावच्छेदेन तावन्मात्रभानमित्यत्र तात्पर्यात्। लाघव
स्य प्रमाणमात्रसहकारितया तदुपनीतस्य प्रमाणत्वावच्छेदेनैव विषयीकरणसाम
र्थ्यादिति सर्वमवदातं। अन्ये त्वित्यस्वरसविभावनं। तद्बीजं तु लाघवानादर उक्तानुमा

नस्याप्रयोजकत्वमेव। तदादरे तु किमनुमानान्तरेणेत्यादिकमाकारणवक्ष्यकं। तत्र प्रांच
२२ इत्यादि। अत्र सर्वेषु कल्पेषु कर्त्तेतरस्यानिर्द्देशात्तथानानुमतिरुन्नीयते। तद्वीजमपि अ
नित्यप्रत्येकविषयज्ञानपक्षे गौरवान्नित्यसर्वविषयकज्ञानपक्षे लाघवमिति लाघ
23 वावतारे प्रवृत्तिन्यायेन नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धावलमेभिरायासबहुलैः कल्पैरित्या
दि स्फुटमेवेति न प्रदर्शितं विशिष्येति स्मर्त्तव्यं। ननु घटोपादानगोचरत्वे भगवज्ज्ञाना
पिनतदे ४ दीनां सिद्धे तु नाश्वकल्पकुलालादिकर्त्तृवोपपन्नावन्यथासिद्धत्वादिति निःशंकप्रमाणमा
३ तद्धेति हा। अहमितीयं यद्यपि करुणा परदुःखदर्शनजन्यदुःखसत्येव संभवतीतीश्वरे साबाधि
ता तथापि स्फुरत्तये तदुपेक्ष्य दोषान्तराभिधानं द्रष्टव्यं। जगत इति। प्रयोजनज्ञानवानेव
प्रयत्नवानिति नियमो न बाधको भगवति तदुभयसत्त्वादित्यर्थः। प्रयोजनधीजन्य एवे

तिनियमेजन्यत्वमुपाधिरितिभावः॥चिकीर्षाहिप्रयोजनमपेक्षतइतिप्रयत्नोपित
न्नियतउज्ञाप्यतेसाचभगवतिनास्त्येवास्मदादिवत्॥याचास्तितन्नसापेक्षतेकिंत्वौ
पाधिकतयोपाधिमात्रेमित्याह।वस्तुतस्त्विति।मतावेतदइति।शरीरंयस्यभोगंजन
यतितदीयेईश्वरस्यचनभोगइत्यस्मदादिभोगावच्छेदकशरीरेणेवेश्वरप्रयत्नादि
नाचेष्टा॥मतावित्यशरीरइवमतत्प्रयत्नादित्यर्थः॥घटज्ञानमिति।घटज्ञानानुभवजे
नकतावच्छेदकधर्मैवदित्यर्थः।नहितदपिज्ञानेनतदीयमेवतादृशमनुभवंविषयी
करोतियेनाविशेषोऽपितुसामान्येनैवेतिभावः॥कार्यणेवेति।यद्यपीश्वरेकार्यत्वं
लिंगमितिवैधर्म्यंतथापिक्षित्यादिलक्षणकार्यानुपपत्त्यन्निरत्रापिप्रमाणमितिसामर्थ्यंद्र
ष्टव्यं।तस्येति।तथाचादृष्टाभावेदृष्टमेवनस्यादितिदृष्टसंपदेवादृष्टसज्ञावेमानमि

त्यर्थः ।माण्यपसारणेति।नाशापक्षेऽदृष्टाभावात् अनुत्पादपक्षे तदुत्पादकाभावेनाभावादेवेतिभावः।
२४ ननु तदेवमण्यपसारणाददृष्टमुत्पद्यत इतीत्यरुचेराह। किंचेति। तथाच प्राथमिकोपस्थितिकत्वा
त्तद्धेतोरेवेतिन्यायात्मण्यादिविरह एव हेतुरिस्त्वितिभावः। वंध्येति। तत्राऽदृष्टानुत्पाद एव विलंबो
२५ तः पुत्रेच्छुत्पादित्तेऽदृष्टे सत्येवाऽपत्योत्पत्तिः। तच्चादृष्टं विजातीयमेवेतिभावः। नचेति। तथाच तदुत्प
त्तिप्रतिवंधकस्य लाघवप्रतिवंधकाभावाः कारणमित्यर्थः। न्यायेनेति। नोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्य
त्रार्थपदेन श्रेयस्करार्थेन न्यायेनापूर्वमनर्थरूपं व्यावर्त्तं। तस्य निषिद्धशत्रुवधाजनकत्वेनाश्रेय
स्करत्वादितितद्द्वयमपि न धर्म इत्यर्थः। यद्यप्येवं शत्रुवधोपि नाधर्मा तु दृष्टत्वात् न धर्मा
त् अनिष्टसाधनत्वादिति न्यायेनात्पूर्वमपि न तज्जनकं तत्तृतीयकोटिर्वा स्यादित्यगम्यागमनसुखे
प्ययमाक्षेपो नास्ति किंच तत्राऽदृष्टाजनकत्वोद्भावनमपि प्रकृतानुपयोगि तत्र कारणासंपन्नोप्य २४

तिवंधादर्शनात्। अत्रापिच कश्चित्सुखीत्याद्युदृष्टसाधकंकार्यमात्रहेतुत्वेमानंतथापिपरस्ये
वमभिमतमित्युपन्यस्तं अतएवात्रितिनिर्द्दिष्टं तयासिद्धान्तेपिनिराकरणंस्फुरमुपेक्ष्यैवसूचि
तमितिध्येयं। प्रतियोगीति। यथाप्रतियोगिभेदादभावभेदस्तथाप्रतियोगितावच्छेदकभेदाद
पिस्यादित्यर्थः। वस्तुतः प्रतियोगिभेदादभावभेदो सिद्धएवसंबंधितावच्छेदकभेदेनैवसंबं
धिभेदात्‌घटप्रतियोगिकान्योन्याभावात्यंताभावयोरभेदप्रसंगाच्चेतिप्रतियोगितावच्छेदकभेद
एवतंत्रं। तत्रैवंसिद्धेऽर्थापत्तिमपिप्रमाणयति। अन्यथेति। प्रयुक्तइति। तावदभावान्यतम
व्याप्यइत्यर्थः। अनुगतेति। यद्यपिशब्दप्रयोगरूपेव्यवहारेव्यभिचारः नानार्थशब्दानुगमा
त्। अन्यादृशस्तुव्यवहारोप्यननुगतः। ज्ञानरूपेतुव्यवहारेऽनन्वयएवेत्यसंगतंतथापिज्ञा
नानुगमस्यविषयानुगमसाध्यत्वादित्यत्रनियमेतात्पर्यं। ध्वंसप्रयुक्तत्वान्नियतः न

नुतज्जन्यः समसमयत्वादित्यवधेयं। ननु घटत्वेन। घट आसीदित्यप्रत्ययादिति भावः। उत्पा
२५ दविनाशवानिति। तादृशाभावाभ्युपगमेपि स्वत्यभावेन समाधिः सौकर्यादुक्तं। वस्तुतस्तत्तेज
कायनयेप्युत्तेजकाभावावच्छिन्नस्य सत्त्वेन पूर्वोत्पन्नोत्तेजकाभावावच्छिन्नमणिध्वंसस्य
विद्यमानत्वेप्युत्तेजकाभावावच्छिन्नतन्मण्यभावाभावान्नदाहापत्तिः। तादृशयावदभावस्य
जनकत्वादित्यवधेयं। ननूक्तक्रमेण व्यवहारान्यथोपपत्तिरस्त्वेवेति मनसि कृत्याह। सोयमि
ति। तथा चोक्तक्रमेण ध्वंस एवास्तु उत्पादविनाशवानन्यो वेत्युभयथापि न शङ्कासिद्धिरिति
भावः। ननु तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागव्याघात इत्यनुक्तिसंभवेणैवैषकल्प इत्यत
आह। स्त्रियेति। ननु परिभाषाऽपर्यनुयोज्येति सत्यं परं तु परिभाषैव कस्मिन्नर्थे इत्यत्रैव नियाम
काभावेन नित्यसंदेहस्तयाऽपरितुष्यन्नपरिभाषया कल्पान्तरमाह। यद्वेति। तदेव तत्रैवेतिशे

षः। यद्विद्युन्नीतेति। अत्र वदन्ति विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रतिक्षणं ध्वं
सो नेष्यत इति दृश्यलक्षणं भंगेऽपि नानिष्टापत्तिः न च प्रत्यभिज्ञानविरोधः समानप्रकारक
ज्ञानस्य विरोधितयाऽवच्छेदकान्तरावच्छिन्नध्वंसबुद्धावपि घटत्वावच्छेदेनाभेदबुद्धेर्बाधा
भावात् अत एव विद्यमानस्येत्यादिकमपास्तं। यदवच्छेदेन विद्यमानत्वं तदवच्छिन्ननाशाप्र
तीत्यभावात्। शिखाविनष्टेत्यादिकमपि विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यध्वंसाभावमव
गाहत इति नोपन्यस्तध्वंसबाधकं॥ अत एव सविशेषणे हीति न्यायावतारोऽपि नास्ति। विशे
ष्यबाधे सत्येव तथात्वात्। अन्यथा विशिष्टविधिनिषेधोच्छेदापत्तेः। नापि ध्वंसस्य ध्वंसानुत्पत्ति
रेव तादृगध्वंसे सत्यपि भावोन्मज्जनाप्रसंगेन बाधकाभावादिति। मैवं। प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः न च
सामान्यतो भेदस्तस्याविषयः तत्प्रतियोगिकभेदसामान्याभावस्यैव प्रत्यभिज्ञाविषयत्वात्।

अन्यथाऽनभिमतलक्षणभंगस्यापापत्तेः। वाधिकायाः प्रत्यभिज्ञाया उक्तक्रमेणसामान्यावच्छि
२६ न्नप्रतियोगिकभेदाभावावगाहितयाभिन्नविषयत्वेनावाधकतयाप्रत्येकलक्षणवृत्तिघटा
26 नामन्योन्यभेदस्यवाधकाभावेनप्रमितेः। नचहेत्वभावात्तत्रप्रतिक्षणंघटस्यानाशेनाभेदा
सिद्धेप्रत्यभिज्ञापितदभेदमेवावगाहते वस्तुसतिविषयेयोग्येप्रतित्यभावस्यासंभवादि
तिवाच्यं। प्रकृतेपिसमानत्वात्। नहितत्तत्क्षणावच्छिन्नघटनाशोउत्तेजकाभावावच्छिन्न
मण्यादिनाशेवाकारणमस्तिसमवाय्यादिनाशंविनाद्रव्याविनाशात्। नचक्षणतरोत्तेज
कयोरेवोत्पादकान्नाशइतिवाच्यं। सामान्यसामग्र्यभावेविशेषसामग्र्याअकिंचित्करत्वा
त्। असामान्याश्रयस्यकार्यस्योत्पत्त्यापत्त्यासामान्यविशेषभावभंगप्रसंगात्। नचविशेष्यत्वा
वच्छेदकावच्छिन्नद्रव्यनाशंप्रतिसमवाय्यादिनाशोहेतुः नतुद्रव्यनाशमात्रेइतिवाच्यं। प्र

थमप्रवृत्ततया लाघवेन चद्व्युनाशमात्र एव तत्सामग्रीत्वात् न हि प्रथमतः प्रमाणप्रवृत्ति
समये उक्तरूपो नाशः प्रमितः येन तदनुरोधात्प्रामाणिकतया गौरवमप्यनादृत्य एवं तादृ
शोप्रतिहेतुता कल्प्यते। न चोत्तरकाले विशिष्टाभावस्यानुगतस्यावश्यकतया तत्र प्रामा
णिकतायां शक्तिवत्प्रथमकल्पनामनादृत्य कल्पनान्तरं। प्रथमकल्पनाया लाघवसहका
रेण बलवत्ता विरोधेनोत्तरस्या गुरुकल्पनाया अनवकाशात्। अनुगमस्यान्यथासिद्धा
गौरवस्य प्रमाणवत्त्वाभावात्। एतेनोत्तेजकाभावाभाव एव विशिष्टाभावादिजनक इत्य
पास्तं। सामान्यसामग्र्यभावे विशेषसामग्र्याः अकिंचित्करत्वात् उत्तेजकप्रयोगकाले
दाहानापत्तेश्च। उत्तरकाले दाहजनकविशिष्टध्वंसस्य तेन जननाभ्युपगमादिति। एवं वि
शेषणवच्छिन्नध्वंसध्वंसाभावोन्मज्जनापत्तिः सामान्यत एवाभावाभावस्य भावत्वादित्य

पि वदंति। ननु विशिष्टविरोधित्वं विशिष्टाभावरूपत्वं वा तदनुमापकत्वं वा तदभावव्या
२७ पकाभावप्रतियोगित्वं वा यद्विकल्पत्रयं तत्सर्वमपि विशिष्टाभावेनानुगमयितव्यं अ
थाननुगमे शब्दानुगमस्य व्यर्थत्वात् तथा चानुगते तस्मिन् किमनेन अननुगते तु कथमिदम
नुगतमिति दोषं स्फुटतयोपेक्ष्य दोषान्तरमाह। सहानवस्थेत्यादि। संबंधाभावादि
ति। ननु संबंधाभावोपि ना विशिष्ट इति विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकसंबंधा
भावो वाच्यः तथा च सोपि विशिष्टाभाव इति क्वचिद्विशेषणविशेष्ययोर्द्विशेषणयो
रभावात् क्वचिद्विशेष्यसंबंधाभावादित्यननुगमेन सोपि संबंधाभावो वाच्यस्तथा
च तत्राप्येवं विकल्पेनानुगतत्वदसंभव इति। किंच किमनुगतविशिष्टाभावेन दाहल
क्षणानुगतकार्यस्यैवान्यथोपपत्तेः। तथाहि। विशिष्टाभावोपि दाह्यनिष्ठो हेतुर्वा

च्यः। व्यधिकरणस्यातिप्रसक्तेः। तद्वरमुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यादाद्यसंबंधाभा
वो विशिष्टाभावात्मानुगतो दाहहेतुरस्तु किमनुगतेन विशिष्टाभावेन। किंच प्रतिबं
धकाभावो यदि हेतुस्तदानुगमाय विशिष्टाभावो वाच्यः स एव तु न कारणं प्रमाणाभा
वात्। प्रतिबंधकालीनकार्यप्रतिउत्तेजकरूपसामर्थ्यांतरकल्पने च सर्वसामंजस्ये
तद्धेतुकान्वयादेरन्यथासिद्धत्वादिति। अत्र ब्रूमः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्र
तियोगिकोभावोनुभूयते यथा घटाभावः। न च प्रतियोगिनि विशेषणं प्रतीतं अन्यथा
व विशिष्टाभावोऽभावमात्रस्यैव विशिष्टाभावतापत्तेः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिज्ञानं विनाऽभावाज्ञानात्। नापि विशेषणविशेष्ययोरभावप्रतियोगि
त्वप्रतीतौ विशिष्टाभावः घटाभावे तु नैवमिति निगर्घ्यं। तर्हि संबंधाभावइत्यसंगत्या

पत्तेः। तस्याभावप्रतियोगित्वेनाप्रतीतेः। तस्मात्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
२८ कस्यैव सर्वत्राभावस्य प्रमित्या यत्र प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणं तदवच्छिन्नविशेष्या
भावः सो विशिष्टाभावः। यस्तु विशेषणविशेष्योभयसंबंधत्वावच्छिन्नाभावः स विशिष्टा
भाव इति दंडपुरुषोभयप्रतियोगिकसंबंधत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्ना
भाव एक एवेति कानुगमः। न चैवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यविरहेपि संगतिरिति वा
च्यं। अत्र विशेष्यस्याविद्यमानतया तदभावासंभवात्। न च संबंधाभावेप्येष दोषः। त
स्य तदाऽसत्वात्। न चोत्तेजकाभावमणिसंबंधत्वावच्छिन्नाभावस्य तदुभयाऽननुगमः
। संबंधत्वस्य मिलितवृत्तित्वेन संबंधत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वात्। न चैवं विशेष
णावच्छिन्नमण्यभावः मणेः सत्वात्संबंधस्य तदाऽसत्वात्। केवलस्य संबंधत्वाभावात्।

समयदेशाद्यवच्छिन्नस्य स्वरूपस्य संबंधत्वात्। न च मणेरप्यभावत्वं वा। क्षणभंगापत्तेरु
क्तत्वात्। न च संबंधाभावेऽपि तत्तादवस्थ्यं। क्षणवत् क्षणप्रतियोगिकस्य संबंधस्य क्षणि
कत्वेन संप्रतिपत्तेः। यत्तु विशिष्टे दाहाऽसंयोग एव हेतुरित्यन्यथासिद्ध्युपवर्णनं। तन्न।
नहि दाहान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनं येनान्यथासिद्धिः। अपि तु प्रतियोगितावच्छेदकभे
देनाभावभेदस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात्। न च क्लृप्तेऽपि तस्मिन्नहेतुत्वं उक्तान्यथासिद्धेरिति वा
च्यं। दाहसंयोगाभावस्य व्यधिकरणतया दाहसमानाधिकरणस्य दाह्यनिष्ठोक्तवि
शिष्टाभावस्यैव लाघवेन जनकतया तस्यैवान्यथासिद्धेः। यत्तूत्तेजकरूपविशेषसाम
ग्र्येव हेतुरस्त्विति विशिष्टाभावान्यथासिद्धिरिति। तन्न। प्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वम
गृहीत्वा उत्तेजकहेतुत्वग्रहासंभवेनोपजीव्यविरोधात्। तथाहि। प्रतिबंधके सति का

योदर्शनंअसतिदर्शनंतरेणोत्तेजकाद्यन्वयव्यनुविधानासंभवः सामान्यसामग्रीतएवका
२९ र्यसंभवात् तद्दर्शने नु तदभावहेतुत्वनिश्चयेसत्यपिप्रतिवंधके उत्तेजकसमवधानाद्दा
79 होजायमानअवच्छेदकांतरं तत्रैव कल्पयति न तु कारणांतरमुपपत्त्याविरोधात्। न च प्रतिवं
धकाभावत्वावच्छेदेन हेतुत्वग्रहादवच्छेदकांतरकल्पनेप्युपजीव्यविरोधः। तस्यात्यागा
त्। अधिकस्य तत्र प्रवेशात्। वस्तुतो वच्छेदकस्य धीन्न्योपजीव्या अवच्छेदकांतरेणापि प्र
तीवंधकाभावहेतुत्वग्रहसंभवात् प्राथमिकत्वस्य दैववशात्संपन्नत्वात्॥ किंचोत्तेजकम
नुनुगतमिति तदा हहेतुः विशिष्टाभावत्वेनानुगतानामपि तेषां यावत्तोभावास्तावद्विशि
ष्टमणेरभावस्यानुगतस्य संभवेन स एव दाहहेतुः न तु सामग्र्यंतरकल्पनमिति संक्षेपः।
।तच्चेति। संवंधांतरमित्यादि संवंधत्वमिति तदवच्छिन्नाभाव इत्यर्थः। ननु संवंधसत्वे २९

पिविशेषणविशेष्यसंवंधत्वावछिन्नाभावःकारणमुच्यतेप्रतियोगितावछेदकावछि
न्नेनसमंचाभावस्यविरोधोनान्येनतेनसंवंधत्वावछिन्नत्वेपिनोक्तात्यंताभावोविरुध्य
तेतद्वरंलाघवाद्विशेषणावछिन्नविशेष्याभावएवहेतुरस्तु।उक्तयुक्त्यात्तस्यनद्वदेवप्रामा
णिकत्वेलघुतयाजनकत्वसंभवात्।एवंचोत्तेजकाभावावछिन्नमण्यत्यंताभावःकारणं
नतुध्वंसइतिनक्षणिकत्वाशंका। नचात्यंताभावस्यसदातनत्वेउत्तेजकापनयेपिका
र्योत्पत्तिःनित्यत्वेपिघटात्यंताभाववद्देशासमयविशेषावछिन्नसंवंधस्याकरएवस्फु
टत्वादितिपूर्वोक्तस्वरसादाशंकितमेवनिर्द्दोषतयासिद्धांतयतियद्वेति।दंडीपुरुषइ
ति।दंडिपुरुषत्वंनप्रतियोगितावछेदकमित्यर्थः।एवमग्रेपि। किंतुतदन्यस्तदभाव
वानित्यर्थः।एवमग्रेपि।तथाचतदभाववत्वंप्रतियोगितावछेदकमित्यर्थः।यथाश्रु

तेनत्स्यैवसमयभेदेनादंडतयोक्ताभावप्रतियोगित्वेन तदन्यत्वाभावाद्भेदाभेदाभ्युपग
३० मादितिदोषः।अदंडानामितिदंडाभाववत्वावच्छिन्नानामित्यर्थः।अन्यथेति।यदिविशे
30 षणाभावएवनविशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावःतदान्येषामितिविशेष्यवाचिपदानुपा
दानापत्तिरित्यर्थः।उत्तेजकापनयेइति।पुनरुत्तेजकप्रयोगउत्तेजकाभावावच्छिन्नतन्म
ण्यभावोस्त्येव उक्तयुक्त्येतिस्मरणीयं।ननुकार्यानुत्पादनियतत्वंप्रतिबंधकत्वमितिना
न्योन्याश्रयइत्यतआह।नत्वेपिवेति।नत्वेवमन्योन्याश्रयाभावेनतत्सामान्याभावएवलाघ
वाद्धेतुःनतुयावत्तदभावइत्यरुचितस्तदेवसिद्धांतयति।यद्वेति।वस्तुतस्तुव्यवस्थितवि
कल्पोयं।यत्रोत्तेजकमस्तितत्रोत्तेजकाभावावच्छिन्नतद्व्यक्तिताभावस्यसामान्याभावत्व
संभवात्तत्तत्सामान्याभावोहेतुःयत्रतुनत्नास्तियथानुमित्यादौबाधादौ।तत्रतत्संसर्गाभा ३०

वमात्रस्यहेतुत्तयाप्रागभावध्वंसादिसाधारणचित्रात्मकसामान्याभावासंभवात्याव
द्विशेषाभावकूटस्यहेतुत्वंतदभिप्रायकश्चसंसर्गाभावत्वेनप्रतिबंधकाभावस्यहेतु
तयाप्रागभावादिरपितस्यहेतुरितिग्रंथः।अन्यथोत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबंधकाभा
वस्यात्यंताभावतयातुरीयतयावोभयथापिप्रागभावप्रध्वंसयोर्न्नहेतुत्वमितिविरोधा
पातात्।प्रतिबंधकस्यचेति।यद्यप्युत्तेजकाभावावच्छिन्नाभावस्यात्यंताभावैकात्मक
तयातदन्योन्याभावमादायातिप्रसंगशंकापिनास्तिअभावकूटहेतुतापक्षेपितदन्यो
न्याभावमात्रमादायातिप्रसंगोपिनयावदभावाधीनकार्यस्यैकस्मादनुत्पत्तेरिति।तथा
पियावदभावहेतुतापिनयावतामभावानांहेतुताएकत्रप्रागभावादिसर्वाभावासंभ
वात्।तथाचयावतांमण्यादीनांसंसर्गाभावकूटकारणत्वानिर्वचनेन्योन्याभावमादा

यातिप्रसंगः स्यादेवेत्येतदुक्तं। ननु भवेदेवं यद्यन्योन्याभावव्यावृत्तसंसर्गाभवत्वं व
३१ स्तुभवेत्तदेव तु नास्तीत्यत आह अन्यथेति। अन्यथानुपपत्त्या त्वयापि तस्याभ्युपेयत्वादि
तिभावः। ननु व्याप्तिकारणत्वयोग्रहे नान्योन्याभावमादायातिप्रसंगः येनोभयाभ्युपगमः
31 स्यात्। तथाहि सामग्र्यभावे कार्याभावइति कालगर्भं वाच्यं। तथाच व्यतिरेकत्वेनैव सा
मान्यतोन्वयादिग्रहः संभवत्येव यदा सामग्र्यन्योन्याभावस्तदा कार्यान्योन्याभावसत्वात्।
व्याप्तौ तु यत्र वन्ह्यभावस्तत्र धूमाभाव इति संसर्गाभावपक्षेपि व्याप्तिशरीरप्रविष्टसं
सर्गाविशेषावच्छिन्नत्वस्यातिप्रसंगवारणायावश्यवाच्यत्वे तत एव तन्निर्वाहे न्योन्या
भावव्यावृत्तसंसर्गाभावत्वाभ्युपगमस्य निर्बीजत्वादित्यस्वरसादवश्याभ्युपगंतव्यत्वे
बीजमाह। किंचेति। जल्पकथामाश्रित्योक्तं अधुना वादकथाभिप्रायेणाह नच स इति। प्र

तियोगीति। यत्र प्रतियोग्यधिकरणप्रतियोगिसंसर्गविषयकतया यस्यारोपत्वं तादृशारो
पपूर्वकनिषेधावगमविषयत्वमित्यर्थः। यथाश्रुते तु प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गमारोप्ये
त्यर्थः। ननु तादात्म्यमपि संसर्ग एवेत्यन्योन्याभावातिव्याप्तिरित्यस्वरसादाह। वयंत्विति।
प्रतियोगिनमिति। प्रतियोगिन्यधिकरणसंसर्गमित्यर्थः। अन्यथाभूतले घटो नेत्य
त्र भूतलस्य विशेषणतया घटस्य तत्र विशेष्यतयाऽनारोप्यत्वेनासंभवापातात्। यत्र चे
ति। प्रतियोगितावच्छेदकस्यारोपः प्रकारतयाद्रष्टव्यः। ननु संसर्गतया। संसर्गाभावे
पि संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकेतिव्याप्तेः। न चासंभवः घटः पटो नेत्यादौ पयाभेदात्मनः
पटत्वस्य संसर्गतयारोप्यत्वात्। ननु प्रकारतयेति वाच्यं। तादात्म्यारोपेऽपि घटत्वादेरे
वप्रकारत्वात्। न घटादेः इष्टतावच्छेदकाप्रकारतयान्यादृशस्य ज्ञानस्याप्रवर्त्तक

त्वात्।इत्यानेवबहिर्विशेषोयदेकत्रपरत्वादिसमवायेनप्रकारोपरत्रस्वाश्रयतादा
त्म्येनेति।यद्वाप्रतियोगितावच्छेदकत्वंयद्यवच्छिन्नेतिप्रत्ययजनकत्वंतदासंसर्गाभा
वेगतं।यदातुप्रतियोगिमात्रवृत्तित्वंतदासंसर्गेऽप्रसंगेनयथाश्रुतमेवरमणीयं।अ
त्रवदंति।तादृशारोपजन्यत्वमभावप्रतीतौग्राह्यमनुगतधर्मावच्छेदेनातच्चविषया
नुगमेनेतिसंसर्गाभावविषयत्वादितत्वाच्यं।तथाचप्रतीतेर्विषयानुगमेकिमनेन।
अननुगमेत्विदमेवदुर्ग्रहं।किंचतत्पूर्वकत्वंतत्कारणकत्वं।तत्रचनियमप्रविष्टयोर
न्योन्याभावात्यंताभावयोरन्यतरत्वस्यपूर्वत्वप्रविष्टप्रागभावत्वस्यस्वरूपेविचार्य्य
णेसंसर्गान्योन्याभावप्रतीत्यपेक्षायामुक्तलक्षणस्यकथंनान्योन्याश्रयत्वं।अतीन्द्रि
याभावाव्याप्तिश्च।तत्रारोपपूर्वकप्रतीत्यभावात्।यत्त्वारोपपूर्वकमित्यत्रारोपस्या ३२

भावगर्भत्वेनान्योन्याश्रयइतितन्न।प्रतियोगिज्ञानत्वेनैवजनकतयारोपत्वस्याविच
भ्र क्षणत्वात्।नचाभावमविषयातिव्याप्तिः।तत्रापित्वनभावेनाभावत्वभ्रमः।किंत्वभावम्र
न्योभाववत्वभ्रमं इत्यभावसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्त्यभावादारोप्यस्याभावत्वादि
ति।अत्रब्रूमः।।प्रतियोग्यारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयतावच्छेदकत्वंसंसर्गा
भावत्वं।एवमग्रेपीत्येतद्द्वयंलक्षणं।स्वरूपंतुयद्विषयतावच्छेदकेसंसर्गाभावत्वा
दितत्स्वाभावाभावत्वमस्वाभावाभावत्वंचा।तेननोक्तसर्वदोषावकाशः।अस्तिचघ
टस्ययोभावस्तदभावोघटः।घटान्योन्याभावस्याभावोघटत्वमिति।नचघटस्ययोन्यो
न्याभावस्तदभावोनघटइतिस्वसंसर्गाभावोलक्षणार्थइतिपुनरन्योन्याश्रयइति।
स्वाभावाभावत्वमित्यत्रवस्तुतोयद्यपिसंसर्गाभावएवपर्यवसितस्तथापिसंसर्गा

भावत्वेन न प्रविष्टः अभावत्वेनैव संसर्गाभाव उपस्थित इति न काचिदनुपपत्तिः। अ
३३ न्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगिकाभावमात्राभावत्वाभावादिति सर्वं सुस्थं। माभूत्तावदि
ति। तथा चान्यदप्यस्तीति सूच्यते तत्त्वारोपाभावे तत्तदभाववुद्धिवैजात्यानुपपत्तिः।
33 आरोप्यसंसर्गावच्छेदमंतरेणाभावभेदासंभवादित्यादि। नेदमिदेति। यदि नारो
पो हेतुस्तदा भूतले घटसंसर्गान्योन्याभावसत्वे कदाचिन्नेदमिहेति कदाचिन्नेदमि
दमिति प्रतीतिवैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थः अनुपलंभादीनां कारणानां तौल्येन कार्य
वैजात्याकस्मिकतापत्तेः। कारणवैचित्र्यस्य कल्पनीयत्वेन पारिशेष्यादारोपहेतु
तायामेव पर्य्यवसानादिति भावः। यथाश्रुते फलीभूतप्रत्ययस्य वैलक्षण्येनोपन्या
सेनोक्तारोपकारणतायां प्रतीतिविधयामानमित्यसंगत्तोपन्यासापत्तेरित्यवधे

यं।गुणेति।गुणादेः प्रतिबध्यत्वे तदा यदि प्रतिबंधकभावाभावौ तत्रत्वाभावस्तत्रेति।
अभाववविशेषस्येति।तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य प्रतियोगिविरुद्धस्यवेत्यर्थः।
तथाच संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकमप्यत्यंताभावो व्याप्यवृत्तिसंयोगात्यंताभावश्च
हेतुरितिनोक्तदोष इति भावः।नन्वत्यंताभावस्य नित्यतया सदा कार्योत्पत्तिरित्यत आ
ह सचेति।नित्यत्वेपि तदधिकरणसंबंधस्वभावता तस्य कादाचित्कीत्यर्थः।नन्वत्यं
ताभावस्य प्रतियोगिसादेश्यपमवछेदकं विनानुपपन्नमित्यत्यंताभावावछेदकतया
तौसिध्येतामित्यत आह।अत्यंतेति।प्रागभावादिवत्यवछेदककाल एव तदवछेदको
क्तः किं ताभ्यामंतर्गडुभ्यामिति भावः।अपिअस्वरसे तद्वीजमुक्तान्यथासिद्धिरेवेति।
विगीतत्वेनेति।यद्यपिअनिषिद्धत्वे श्रुत्यनुमापकत्वता दृश्याविगीतत्वाभावोयद्य

स्मिन्तदाश्रुतिनिषिद्धत्वादधर्मजनकत्वमेवतदभावेऽविगीतत्वंकस्यानुमापकमे
३४ वेत्तिउभययथापीदमयुक्तंतथापिशिष्टाप्रवृत्तिविषयत्वंविगीतत्वमित्यभिप्रेत्यैतदुक्तं
34 ॥वस्तुतस्त्वलौकिकत्वान्नैतदनुमानेदृढंतुलौकिकमेवमाण्यादिवदित्यवधेयं।मंत्रा
द्यजन्यत्वादिति।यद्यपियोगवत्क्षेमस्यापिकृतिसाध्यत्वंवक्ष्यतीतिमंत्रादिजन्यत्व
मस्त्येवकार्योनुत्पादस्य।तथापिमंत्राद्यजन्यत्वादित्यस्यमंत्राद्यकारणकत्वादित्यर्थः।
भवतिह्यनुत्पादस्यमंत्रादिजन्यत्वेपिमंत्रादीनांतदकारणतानुत्पादस्यपूर्वंसमयास
त्वात्।प्रागभावंविनातदभावात्।प्रतिबंधजनकत्वस्यचप्रतिबंधकाघेत्वादित्यव
धेयं।मिश्रमतमुपन्यस्यतिनव्यास्त्विति।मेयोदरिति।अतद्गुणसंविज्ञानवहुव्री
हिणामेयीकाञ्चासंयोगादिरभिमतः।अन्यथातयैवमेयोन्यदातत्रतदान्यत्रवारा ३४

द्यानुत्पादनापत्तेः। इदं च समाधिसौकर्यादुक्तं। यदा तु प्रतिबंधकाभावत्वं हे
तुतावच्छेदकत्वेनोच्यते तदा सकलमविकलमेवा। अत्यंताभावस्याव्याप्यवृत्ति
त्वादिति। नन्वन्वयव्यतिरेकतौल्येन चेदुभयजनकत्वं दंडदृढत्वयोरुभयो
रपि जनकत्वापत्तिः। अथ तत्र चक्रादिसमवधानं दंडस्य साक्षात्संबंधादि
ति दंडमात्रजनकतायां विनिगमकमस्तीति वैषम्यमुच्यते तदेतदुक्तिप्रतिबंधका
भावयोरपि तुल्यं। न च प्रतिबंधकाभावस्य वह्न्यादाविव करादावपि सत्वात्साक्षात्समवधा
नमस्येवेति वाच्यं। अधिकरणविशेषनियतप्रतिबंधकविशेषस्य कारणत्वेऽभावस
त्वेपि प्रतिबंधेनाधिकरणविशेषविशेषितप्रतिबंधकाभावकारणत्वस्यावश्यवाच्य
तयात्। दृष्टास्यान्य समवधानं परंपरासंबंधेनैवेत्यवश्याभ्युपगमात् तथा च दृढत्व

वदिदमवछेदकमित्यत्रचेराह किंचेति। यस्मिन्सतीति। कार्यजनक इति शेषः। नेनापफलो
पधानवत्वां यस्यां व्यक्तौ सत्यामपि यदभावात्कार्याभावस्तत्कारणं न तु तदवछेदकमि
३५ त्यर्थः। अतो दाहोपहितवह्नेरेव प्रतिबंधकसत्वासत्वयोः संभवेनावछेदकत्वं दंडे तु दृ
ढत्वसत्वासत्वे नैकत्र घटोपहितदंडे दृढत्वाभावरावनेति दृढत्वे नैवान्वयाद्यनुमि
३६ धानमिति तन्नदवछेदकमेवेति भावः। उक्तण एव नियमे विपक्षबाधकमाह। नहीति। तथा
सति कार्यार्थिनः कारणे अप्रवृत्यापातादिति भावः। किंत्विति। इतरसत्वे कार्याभावाभा
वो नियमतस्तदवछेदकत्वमित्यर्थः। यथाश्रुते दृढदंडत्वस्यानवछेदकत्वापातः व्या
प्तिरूपनियमग्रहे दृढत्वस्याव्यर्थत्वादिति भावः। अन्यथेति। कार्यायोग इत्यादेः कारण
त्व इत्यर्थः। इष्टापत्तावप्रवृत्यापत्तिरुक्तैवेति स्मर्तव्यं। नन्वेवं दंडत्वमपि सहकार्यवा

स्तुतावच्छेदकमित्यत्र आह यस्य चेति। यदि दंडत्वाग्रहेपि तु तादृग्रहस्तदा तथात्वेनांक्येत्ता
पि न चैवं। किंतु तदादायेत्यवच्छेदेन तदवच्छेदकमित्यर्थः। न चैवं दृढत्वेनावच्छेदकं स्यादि
ति वाच्यं। चक्रभ्रमिद्वारा तदनुविधानं दंडस्येति तादृग्दंडस्यैव नियतपूर्ववर्त्तिता
ग्रह इति न तदवच्छेदकत्वमत एव न वैपरीत्यं। विवक्षितविवेके न चक्रभ्रमिजनकत्व
स्यैव दाघ्यं तयाद्यजनकत्वात्। जनकत्वस्याजनकत्वात्। न चैवमन्यप्रतीतिन्याये
न दंडान्यथासिद्धिः। अन्यमुदासीनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति दिक्। स्थिरोवयवी
ति। मण्यादिसमवधानमात्राधीनाजनकत्वाव्यवहितकाले मण्याद्यसमवहितो व
ह्निरित्यर्थः। तादृशविशेषणस्थैर्यस्य प्रत्यक्षगम्यत्वाद्धर्मिवत् स्थिरोवयवीत्युक्तं। अव
यवीयोग्य इति यावत्। अन्यथा वह्नित्वस्य परमाणाववृत्त्यावयवीति व्यर्थं स्यादित्य

र्थः। ननु यावदजनकदशाव्यावृत्तत्वेन मण्याद्यभावादीनां यत्किंचिद्व्यावृत्तत्वं संयो
३६ गस्यापीत्यस्वरसादाह यद्वेति। नचैवं भावपदं व्यर्थं अभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वेन मह
36 न्ये तस्यातीन्द्रियतयातदुपादानात्। गुरुमते तु दुरदृष्टाद्यतीन्द्रियाभावस्य वारणायो
पादानादिति भावः। कार्येति। कार्यानुकूलत्वं तादृप्यसिद्धये अत एव कार्यपदं स्वका
र्यपरं। अत एव हेतौ जनकपरमपि स्वजनकपरं। अन्यथा व्यभिचारादिति। अत ए
व वायौ र्थान्तरशंकादाह कार्येतरभावात्। अदृष्टपदमदृष्टवदात्मसंयोगेनातीन्द्रि
यपदस्तु — स्पर्शेनार्थान्तरवारणाय समवायपदमप्युक्तक्रमेण मण्याद्यभाववारणा
येति भावः। ननु हेत्वादिरन्यतरासिद्धोपि प्रसाध्यांगकत्वात् न तु तत्साध्यमपि तथा
तत्साधनार्थमेवोक्तप्रयासेनान्यस्यापि तत्साध्यकस्याप्रसिद्धसाध्यकतयाप्रकृतेतु ३६

ल्पत्वादिस्तुभयसिद्धमतींद्रियत्वं निर्वक्तुमन्यतरासिध्या केषांचिन्मतं दूषयन्ति। परं स्व
चेति। व्युत्क्रमेण संगमनीयं तेनाऽस्य हृद्यं न स्वमिति शेषं न परं प्रतीत्यर्थः। तथापीति। य
द्यपि संयोगादिजन्यज्ञानपंचकाविषयत्वमनुगतमस्त्येव तथाप्यभावकूटापेक्षये का
भावस्य लघुत्वात्तद्धर्ममेव साध्यमुक्तं। उभयेति। यद्यप्येवमुभयमतसिद्धावन्यत
रासिध्या व्यर्थविशेषणता तथापि साध्ये व्यर्थविशेषणतार्थान्तरं हेतौ त्वधिकमिति प्रा
चीनमतेन प्रयोगः। वस्तुतस्तु साध्ये व्यर्थविशेषणता न दोषः हेतुसमानाधिकरणात्यं
ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुरूपावच्छेदके सुग्रहत्वात्। अधिकरणगो
रवस्यादोषत्वाच्च लघाविव गुरूपप्यधिकरणे सामग्र्यां सत्यामभावग्रहात्। अन्य
था तथाभूतावच्छेदकत्वाभावाग्रहे विशेषणे तथाभूतावच्छेदकत्वग्रहे व्यभिचारित्वा

पत्तेः। हेतौ नीलधूमत्वादिनाधिकरणप्रविष्टं किंत्ववच्छेदककोटाविति भवतित्यर्थः वि
३७ शेषता। न च वीजसाम्यादुभयमपि दोष इत्यनेन न विरोधः। अन्योन्याभावगर्भव्याप्तेरे
37 वगमकत्वमिति मतावष्टंभेन तदभिधानात्। तत्र साध्यवतोन्योन्याभावप्रतियोगि
तया साध्यस्यावच्छेदककोटिप्रवेशात्। उभयगर्भैव व्याप्तिर्नुमितिहेतुरित्युक्तमे
वेत्यन्यत्र प्रसन्नयानुमानादौ व्यक्तं सर्वमिति। नन्वन्यतरत्वं प्रत्येकनिष्ठमित्यत आह।
न्यतरत्वमिति। तदन्यान्यत्वे च संयोगत्वावच्छिन्नजनकत्वानाश्रयान्यत्वं। यथाश्रु
ते संयुक्तसमवायादौ संयोगसमवायगर्भतया संयोगसमवायान्यान्यत्वेवाच्यपं
चग्रहणं विरुध्येत किं च पूर्ववदुभयमतसाधारण्यानुपपत्तिः। आत्ममनोयोगस्य
योगिप्रत्यक्षादावपि जनकत्वात्। संयोगादावपि विषयविशेषसंयोगत्वादिवक्ते

वं। अन्यथात्ममनःसंयोगस्यापिसंयोगत्वेनजनकत्तयोक्तविरोधापत्तिः। नचविष
यपर्यंतविशेषणेसंयोगत्वपर्यंतविवक्षानयुक्तेतिवाच्यं। मनोगोचरयोगिप्रत्य
क्षस्यविषयसंयोगजन्यतयामनसोतींद्रियत्वानुपपत्तिरितिभावः। तस्येति। उक्त
साक्षात्काराविषयत्वस्येत्यर्थः। तस्याधिकरणरूपस्यसंयोगप्रत्यासत्त्यैवग्रहादि
तिभावः। यद्वातस्येत्यनंतरमतिरिक्तस्येतिशेषः तथाचपूर्ववदेवसंयोगादिग्राह्य
त्वादितिभावः केचित्तुअभाववतींद्रियत्वमित्यनंतरंदोषइतिपदमध्याहरंत्ति। तेना
भावातींद्रियत्वेपिनकाचित्क्षतिरितिभावः। तस्यासिद्धेरतींद्रियत्वलक्षणासिद्धेर
पितुप्रकृतेतींद्रियपदेनेदंविवक्षितंतेनाभावातींद्रियत्वादेवसमवायपदंसाध्यमुपा
त्तं। अन्यथास्वमतेनमट्टनयेऽभावातींद्रियत्वेपिन्यायनयेतस्यातथात्वेननतद्वारक

समवायपदं गर्भसाध्यमन्यतरासिद्धस्यादितिवदंति। ननु यदि कार्य्यसामान्यगर्भसा
३८ ध्यं तदा स्थितस्थापकेनार्थांतरं शंकादाह लक्षणविशेषकार्य्यगर्भत्वे तु नहि कापि नेति
तथैवानुमानमाह यद्वेति। अदृष्टत्वस्य धर्म्मत्वादेरित्यर्थः। न चाद्विष्टपदं नैव तद्वारि
38 तमिति वाच्यं। अद्विष्टपदस्याव्यासज्यवृत्तिपरत्वात्। न चादृष्टत्वाभावेन कार्याभावाभा
वात्तत्तदनुकूलमिति वाच्यं। अदृष्टस्य तत्स्थापनतया स्वस्वव्याप्येतरसमवधाने कार्या
भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वलक्षणकार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वरूपानु
कूलत्वसत्वादित्यर्थः। कार्यानुकूलेति। स्वकार्यानुकूलेत्यर्थः। न चात्मत्वमिति। दाह ज
नकत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति शेषः। शुद्धसाध्यव्यापकमाह द्रव्यत्वं
चेति। घ्राणकेति। न च तन्निष्ठस्यैकत्वत्वादेरनुकूलस्यातींद्रियत्वाभावात्तत्र साध्यमे ३८

वनास्तीतिकथमेतदितिवाच्यं।धर्मांशस्याविवक्षितत्वेनतत्समवायित्वस्यचत
न्निरूप्यसमवायाश्रयत्वार्थकतयास्वसमवायिद्व्यणुकमादायैवतत्रसाध्यसत्वा
दितिभावः।नन्वनुकूलत्वंयद्यवच्छेदकत्वंतदादृष्टान्तासिद्धिः।अथजनकत्वंतदात्रा
त्मोसाध्याभावाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तइत्युभयसाधारणंतदाहाऽनुकूलत्वंचेति।यद्याचे
तत्तथोक्तं।नन्वनुकूलतत्त्वेनप्रयोजकः।प्रतिकूलतत्त्वाभावस्तुप्रयोजकएवतथाचानं
तताद्दष्टास्वीकारएवप्रतिकूलइतिप्रवाहोमास्तुशक्तिस्तुसिद्ध्यत्येवेत्यरुचेर्दर्शितान्त
रमाहापिचेति।यद्यपिनिमित्तकारणेपिशक्तिरस्त्येवेत्यनवस्थानतथाप्येकाधिकरण
कानेकशक्तिरूपानिष्टप्रसंजनायसमवायिकारणपर्यन्तगवेषणं।यद्यपिप्रा
माणिकतयेयमनवस्थाऽदृष्टेशक्यतएवतथापिअवच्छेदकीभूतत्तशक्त्यापुत्पन्नायो

कार्य्ये शक्तिरुत्पद्यत इति प्राक् शक्तिसत्वे सत्युत्तरोत्तरस्य शक्तिसिद्धिरिति मूलभूत प्रथ
३९ मानुत्पन्नैनैकापि स्यात्। न च सहजापीति मंतव्यं। एतच्च कार्य्ये शक्तिपक्षे यदि च नित्यैव
शक्तिस्तदा प्रतिबद्धवह्नेरपि दाहापत्तिः। न चोद्भूता सा तदा नेति वाच्यं। उद्भूतत्वमपि
39 यदि नित्यं तदा स एव दोषः अनित्यं यदि तदा तद्देव शक्तिस्थाने निक्षिप्यतां किं मंतदाने
निवाच्यं। उद्भूतत्वमपि यदि नित्यं तदा स एव दोषः। अनित्यं यदि तदा तदेव शक्तिस्थाने
निक्षिप्यतां। किं मंतगडुनानित्यशक्तिकल्पनेनेति ध्येयं। ननु भावकार्यमात्रस्य सम
वायिकारणजन्यत्वे परोनमन्यते तन्मते समवायस्य भावकार्यत्वेप्य तथाभावादि
त्युक्तयुक्तेः प्रसाध्यांगकत्वेनानुपपन्नाह। किंचेति। शक्तिस्तदा यदि सा नित्या अनित्यत्वे गौ
रवत्वे परीत्यं नित्यतासंभवत्येवन प्रागुक्तयुक्तेरित्यस्वरसादाह तत्वेनेति। तथा च प्रति ३९

व्यक्तिस्वीकारेपि न दोषः प्रामाणिकत्वाऽगौरवस्येति भावः। ननु कार्यवैजात्यमेकत्र
कारणभेदेन कल्प्यमित्यत आह प्रदीपेति। तत्रानुपलब्धिबाधयैव नास्तीति भावः। ननु
कारणव्यंग्यैव सा जातिः कार्ये इत्यरुचेर्दीपान्तरमाहापि चेति। तथैव तछत्त्योरपीति।
नन्वेककार्य्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नानां परस्परसंवलनं कार्यजनने तंत्रं तथा च
वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति या जनकतावच्छेदिका शक्तिस्तदवच्छिन्नसंवलनं तृणफूत्कार
वत्तृणारण्योरपीति नैवं सहकारिनियमः स हि फलविरोधेन परं निर्वहति स च कार्य
तावच्छेदकभेद इति सहकारिनियमादेव कार्यवैजात्यं न त्वेकशक्तिमत्वं जनकस्येति
। मैवं तृणादीनां वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति एकशक्तिमत्वेन फूत्कारादीनां च तृणजन्यव
ह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति जनकत्वेनैव शक्तिसिद्धिसहकारिनियमयोरुपपत्तेरिति भावः।

स्वैकदेशिमतंनिरस्यति।यत्विति।प्रतिव्यक्तीति।नन्वनित्यतापक्षेगौरवमितिनित्यैवसा
४० स्तु।नचप्रतिबद्धेपितत्क्षणेदाहापत्त्याऽनित्यत्वमितिवाच्यं।तत्तणकारणतामुपजीव्यप्रतिवं
40 धककल्पनेतिप्रथमलक्षमनित्यशक्तौसत्यामपिप्रतिवंधेफलादर्शनेननतऊतोक्तेत्वा
दिकल्पनातु।नह्युत्तरकालीनोपजीवकधर्मोत्तरकल्पनेतिवैवान्यथाऽसिद्धिरुपजीव्यो
प्रथमलक्षणेशक्तिमपवदति।मैवं।शक्तिर्ह्युपजीव्याप्रतिवंधकल्पनेननतुतन्नित्यत्वम
पितत्कल्पनंविनापितत्प्रतिवंधादिकल्पनादितिभावः।जातीति।नन्वकारणतावैकाजा
तिःकल्प्यतामितिवाच्यं।शिलात्वादिनासंकरादितिभावः।तृणेति।उक्तयुक्त्याप्रमाणा
न्तरवलादेवातिरिक्तजातिसिद्धौनदवच्छेदकत्वकल्पनात्।नच्छ्यावृत्तौचमणिजन्यव्या
वृत्तेःफूत्कारजन्यत्वलक्षणानुगतवुद्धिरित्यर्थः।वाधकमिति।फूत्कारस्यवह्नित्वाव ४०

च्छिन्नं प्रतिजनकत्वे प्रागुक्तयुक्त्या मणिसमवधाने कार्यापत्तिः। तत एव जन्यवह्नित्वेन ज
नकत्वे गौरवमिति फूत्कारजन्यताग्राहकमेव लाघवसहकृतमवान्तरजातिं कल्पय
ति सैव फूत्कारजनतावच्छेदिका तत एव जन्यतावच्छेदकत्वेन लक्षणानुगतधीकारणं न तत्त्वको
पाधिः। लाघवेन जातिरेवावच्छेदकतयोपाधेस्तत्प्रतीतावतंत्रत्वादिति भावः। एतेनेति
निरस्तं कार्यतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वात्तत्तद्वह्नित्वमेवावच्छेदकमस्तु किमनुग
तेनोपाधिना जात्या वेति। लाघवबलादेव बाधकाभावेनावान्तरजातेः सत्त्वात्। अत
एव द्रव्यध्वंसादौ कार्येननुगतसमवाय्यादिनाऽजन्यतत्तद्व्यक्तित्वमेवावच्छेदकमि
ति सिद्धान्तस्तत्रावान्तरजातिबाधात्। तदपसंक्षिप्तविभागो यत्र जातिः प्रमिता यत्र च
लाघवेन कल्पनायां बाधकाभावस्तत्रोभयत्रावान्तरजातिरवच्छेदिकान्यत्रानुगतोप

र्म्भ इत्यवधेयं। गोमयजन्येति। कार्यवैजात्यं यद्यपि द्वितीयानुमानसाधारणमिदं दूषणं।
५१ तत्राप्यजनकत्वगर्भसाध्यसत्वात्तथाप्यजनकत्वगर्भतदगर्भाभ्यां विभज्य प्रथमानुमान
51 पदं प्रथमकोट्यनुमानपरत्वेनोभयपरं द्रष्टव्यं। यद्वा बाधान्तत्र स एव स्फुटो दोषः किमने
नेति तदपहारेणेदं प्रथमपदं। यद्यपि चोद्भूतत्वविशिष्टा शक्तिरजनकदशाव्यावृत्तैवे
ति पूर्वपक्षैकंरकोद्धारः स्फुट एवास्ति तथापि नित्यानित्यविकल्पेन पूर्वोक्तेनैवोद्भूतत्वे
मानाभाव इति पूर्वोक्तावष्टंभेदनेदमुक्तमिति भावः। अतीन्द्रियत्वगर्भसाध्ये बाधोद्धारं
प्रागुक्तं दूषयति नोहेति। ननु जातिविशेषोपि न स्फुट इति कार्यविशेषव्यंग्यतया कार्य्य
विशेषान्नीतत्वाच्छक्तिवत्कल्प्य एव स इति विनिगमकाभाव इत्यतुष्यंस्तं दोषमुपेक्ष्य
तदनुमानमग्रिमत्रयं चेति प्रथमांग्रिमचतुष्कदोषान्तरमाहाग्रिमेति। तत्र प्रथमद्वये ५१

चरमे च कार्यपदं साध्यस्थं यदि च वह्निकार्य्यपरं तदा स्थितस्य व्यापकवत्ति पार्थिवे साध्यासत्वेन साध्यव्यापकत्वमुपाधेरस्तीत्यभिसंधानेनापार्थिवत्वपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभिसंधानेन वा चतुर्थ्थित्युक्तं। अन्यथा शाखादो यथाश्रुतसाध्याव्यापकत्वस्य तत्र तत्रि षत्वापत्तेरित्यवधेयं। नन्वप्रयोजकत्वेनैव तुल्ययोगक्षेमत्वं अन्यथा तर्कसत्वे उपाधिसंदेहस्यानवकाशादित्यप्रयोजकत्वस्य प्राक् उक्तत्वात् पुनरुद्भावनेनार्थाक्षिप्तपुनरुक्तमेतदित्यपरितुष्यन्नेवाह नान्तरमा हापि चेति। अप्रत्यक्षो यो इति। न चाप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षतोऽन्वयादिर्म्मोग्रहसत्तो मानान्तरेणग्रहसत्तामिति वाच्यं। मानान्तरं हि न शब्दः सिद्धार्थत्वात्। नाप्यनुमानं। उक्तसाध्याभावग्राहकानुमानस्य जनकत्वाभावेनैव पर्यवसानात्। न हि जनकत्वाभावमंतरेण कार्य्यानुकूलातींद्रियाभावानुमानं जनकत्वस

त्वेन तस्यावश्यकत्वात्। न चैतदनुमानं साध्यसाधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेण न च स ग्रहः
४२ तदन्वयव्यतिरेकप्रसिद्धिं विना तदुभयाभावस्य साध्यसाधनेन वेति साध्यसाधनव्याप्ति
४२ ग्रहे तदभावव्याप्तिधीस्तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधीरित्यन्योन्याश्रय इति भावः। एते
न जनकत्वाभावः आकाशपरिमाणादौ प्रसिद्ध इति यत्केनाप्युक्तं तदपि प्रत्युक्तं। न हि
तद्ग्रहः प्रत्यक्षे क्वापि तस्य स्वप्रत्यक्षजनकत्वनियमादित्यतीन्द्रिय एव वाच्यस्तत्रैव
मेवान्योन्याश्रयादिति भावः। एतेन पंडेति। न च परार्द्धसंख्यापंडापूर्वयोः स्वध्वंसजन
कत्वादेव नाजनकत्वमिति वाच्यं। तन्मते ध्वंसस्याधिकरणादिरूपतया तेषां तदज
न्यत्वादिति भावः। ननु माभूत्केवलान्वयितयोक्तानुमानं शक्तिसाधकं किन्तु तृणादिस्थ
लेऽवच्छेदकत्वेन शक्तिसिद्ध्यनन्तरं वह्निनिष्ठदाहादिकारणतावच्छेदकधर्मः। श ४२

क्तिः कारणतावच्छेदकत्वात् तृणनिष्ठतादृशधर्म्मवदित्यनुमानात्तादृशशक्तिंसा
धयति स्यादेतदिति। ननु तृणादिनिष्ठैकशाविजातीयकारणकल्पकं ननु कारण
वैजात्येन कार्य्यवैजात्यकल्पनमिति भावः। वह्निमात्रस्याकस्मिकत्वं प्रागुक्तमुद्धर
ति। वह्निमात्र इति। ननु तृणजन्यत्वं तृणरूपादौ प्रसिद्धं तदभावश्च मणिजन्यव
ह्नौ सुग्रह इति तदवच्छेदेन मणित्वेन मणिजन्यत्वं ग्राह्यमिति हेत्वंतरमाह वह्नीति
। व्यभिचारेण तृणजन्यत्वं ग्राह्यमिति वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येव न तद्ग्रहस्तदवच्छिन्नं प्र
त्येव मणिजन्यत्वग्रहो वाच्यः स च न संभवति व्यभिचारादिति भावः। ननु तृणस्यावि
शेषं प्रति न व्यभिचार इति विशेषमाशंक्य निषेधति। न चेति। उक्तेति। अन्वयव्यति
रेकौ द्वौ नियतान्वयश्चैक इति त्रिषु बहुवचननिर्देशः। अकार्य्यो कारणेति। कार्यका

रणभावइत्यर्थः। नचोक्तव्यभिचारज्ञानेजातेकथमव्यभिचारकरूपनियमगर्भहेतु
४३ ताग्रहइतिवाच्यं। समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैवप्रतिबंधकतयातृणत्वावछि
43 न्नस्यवह्नित्वावछिन्नेहेतुतामाग्राहिवह्नित्वाश्रयतृणत्वाश्रययोर्व्यभिचाराग्रहाऽ
तृणंवह्निजनकमितितदाश्रययोर्हेतुहेतुमद्भावग्रहस्तुस्यादेवागंगास्नानंविना
श्वमेधात्स्वर्गइतिजानतःस्वर्गजनकंगंगास्नानमितिश्रोतज्ञानवत्। अतएवाह
नतृणत्वेनहेतुत्वंनवह्नित्वेनकार्यत्वंवेत्यऽन्यथाकार्यकारणभावाग्रहेनहेतुत्वं
कार्यत्वंचेतिसामान्यतएवप्रतिषेधेत्। नचोक्तज्ञानस्यहेतुहेतुमद्भावविषयकत्व
मनुभवविरुद्धमितिवाच्यं। तृणनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वादेरेवकार्य
कारणभावत्वात्। नचकार्यतावछेदकज्ञानंकार्यतावद्विषयमेवनेतिवाच्यं। कार्य ४३

तावच्छेदकस्य तदाश्रयमात्रवृत्तितार्थकत्वे कार्य्यतावच्छेदकत्वविषयकज्ञानस्य
कार्यताश्रयविषयत्वनियमात्। न चैवं तृणनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यताश्र
यत्वं गृह्यत इति क्रियतां किं तावत्पर्यन्तानुसरणेनेति वाच्यं। अग्रिमविनिगमका
वेषणस्य सामान्यतोवच्छेदकग्रहं विनानुपपत्तेः। सामान्यतो दृष्टावतारे सत्येव प
रिशेषावतारादिति भावः। किं तृणादीति। अभावत्रयप्रतियोगिकव्यासज्यवृत्तिप्र
तियोगिताक इत्यर्थः। नारणीति। सकलसाधारणानुगतधर्म्माभावात्प्रत्येकं पर्य्यव
सानेस एव दोष इत्यर्थः। तेनेति। पूर्वमन्वयव्यतिरेकावच्छेदकधर्म्मेण जनकत्व
२२ मित्युक्तं इदानीं तेन रूपेणान्यथासिद्ध्यनुविधानं कारणतातृणत्वादिनेति भेदः। वस्तुत
स्त्वेवमनुगतधर्म्मेण जनकत्वे फूत्कारेण तृणदेवत्यादिसहकारिनियमानुपपत्तिः

स्वजन्यजातीयस्वरूपयोग्यतावच्छेदकसमवधानेनैवफलोत्पत्तेः।नचतत्तणजन्यव
४४ ह्नौफूत्कारत्वजनकइतिवाच्यं।जातौसंभवंत्यामुपाधेरनवच्छेदकत्वात्।तस्मात्फ
लविशेषमन्तरेणसहकारिनियमानुपपत्तेः।सएवतत्तणादीनामन्योन्यविजातीयज
नकत्वमाक्षिपतितत्त्वजनकवैजात्यादितिनेहानुगतंजनकतावच्छेदकंसंभवद
पिग्राह्यं।अतएवतत्तणाद्यन्यान्यत्वेनाप्यनुगतेनजनकत्वमपास्तमितिसंक्षेपः।उ
भयसिद्धतामेवव्यवस्थापयतिकथमिति।तदेवासिद्धमित्याशंकते।नन्विति।न
नुप्रोक्षितत्वादित्यत्रप्रोक्षणध्वंसवैशिष्ट्यप्रतीतेःकिंप्रोक्षणध्वंसजनकतायांतात्पर्यं
अथवापूर्ववर्त्तितायांप्रोक्षणस्येतिसंदेहेविनिगमकमनुमानमाहप्रोक्षणमिति।न
चध्वंसहेतुतावादिनस्तदर्थमुपादीयमानत्वमसिद्धमितिवाच्यं।उपादीयमानत्वे ४४

नविधीयमानत्वस्यविवक्षितत्वात्।उपादानस्यविधिवचनत्वात्।तथाचतत्कथं
ताप्रवृत्तविधिप्रतिपाद्यत्वादितिपर्यवसितं।अस्तिचव्रीहिभिर्यजेतेत्यनंतरंकथमे
तदित्याकांक्षायामवहंतीतिवत्तत्कथंतायांप्रोक्षणविधिप्रवृत्तिस्तथाचेदमेवविनि
गमकंवाक्यशेषस्यपूर्वभाववोधनइतिभावः।वस्तुतस्तुप्रोक्षतीतिविधिनाप्रोक्षण
हेतुताप्रतीतेर्वाक्यशेषादपितद्धेतुत्वप्रतीयतेनध्वंसस्येतिनहेतुत्वसिद्धिरितिभावः
प्रतियोगिनइति।यथाचैतत्तथापूर्वंवक्ष्यते।आद्येति।प्रायणव्यवहितकालवृत्ती
त्यर्थः।भोगेति।यद्यपिज्ञानजनकत्वस्यैवसामर्थ्याद्व्यर्थविशेषणतातथापिकश्चित्सु
खीकश्चिद्दुःखीत्यादिवैचित्र्योपपत्तिरदृष्टंविनानसंभवतीतितत्सूचनायविषयवि
शेषोपादानं।तन्निर्मितेत्युपलक्षणंतद्भोगसाधनेत्यपिद्रष्टव्यं।अन्यथासाधनवैक

स्यापत्तेः भावभूतमिति। अतिशयग्राहकमानमेवोक्तयुक्त्या वक्ष्यमेन भावभूते पर्यवस्य
४५ त्ति। यद्वा तथैव साध्यं कर्त्तव्यं यथा च साध्ये न व्यर्थविशेषणता। तथोक्तमधस्तादिति। फले
45 ति। फलोपपादकस्य फलसामानाधिकरण्यौचित्यादित्यर्थः। ननु लाघवं न विनिगमकं
उभयपक्षे सत्त्वात्। यथा फलसमानाधिकरणशक्तौ लाघवं तथैकत्वेनापूर्वद्वित्यस्व
रसादाह किं चेति। प्रोक्षणं व्रीहिसमवेतातिशयजनकं तन्निष्ठफलार्थितया क्रियमा
णत्वादित्यवश्यमेन शक्तिसाधकस्य बलवत्त्वादिति भावः। उक्तानुमाने सत्प्रतिपक्षं
शंकते अथेति। व्यभिचारादिति। तथा चासत्प्रतिपक्षितमुक्तानुमानमेव विनिगमक
मित्यर्थः। सामानाधिकरण्यलाघवानादरे विनिगमनार्थोपन्यस्तानुमानमेवाप्रयो
जकमिति लाघवमेव विनिगमकं वाच्यं तच्चैकत्वपक्षे सामानाधिकरण्यस्यापि तावव

न्निष्टनानात्वेनगुरुत्वादनुमानान्तरोपष्टंभाच्चेत्यभिसंधायापूर्वंसाधयति।अती
न्ति।प्रकारार्थमनुमानमाह।तथाहीति॥अपूर्वजनकं।अवघातानुकूलापूर्वज
नकमित्यर्थः।तेननियमापूर्वजनकतायास्तेनाभ्युपगमान्नसिद्धसाधनमिति
भावः।दृष्टेति।व्याप्तिश्चदृष्टद्वाराभावेयत्कालान्तरभाविकार्यानुकूलंतयाविहितंत
त्तदनुकूलापूर्वजनकमितिसामान्यमुखीद्रष्टव्या।अर्थेस्तुदृष्टद्वाराभावेसतीत्यस्या
दृष्टान्यद्वाराभावेसतीतिबोद्धव्यः।कृष्यादौव्यभिचारवारणाय।प्रायश्चित्तेव्यभिचा
रवारणायकालान्तरेति।नचैवंविहितत्वादित्यधिकंसाध्यनिष्ठापूर्वपदस्यधर्म्मप
रतयानिषिद्धकर्मणिव्यभिचारवारणायतदुपादानादिति।कृष्यादाविति।यद्यपिविहि
तत्वाभावेनैवतत्रनव्यभिचारस्तथापिप्रत्येकवर्णापायविभागविषयेणविधिनावे

४६ श्यस्यकृषिविधानाद्विहितपदस्यचबलवदनिष्टाजनकत्वाद्धाकृष्यादौविहितत्वग
५८ मेहेतुगमनेऽद्रष्टव्यं। नियमइति। तथाचतद्वषंभात्प्रोक्षणंव्रीहीनिघ्नातिःयजन
कंव्रीहिनिष्ठकालान्तरभाविफलार्थितयाक्रियमाणत्वादित्यनुमानादपूर्वसाधकम
नुमानंसत्प्रतिपक्षितमितिभावः। नातुवधमिति। एतच्चतन्मतेऽस्मन्मतेफलोपपा
दकमपूर्वंफलाश्रयएवकल्प्यतइत्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात्यागयाश्रापूर्वस्यपितरी
वच्छेनापूर्वस्यशात्तुनिष्ठत्वमेव। अतएवपंचमटीकायाममुसेवार्थसिद्धवदाहाप
रमतेत्वपूर्वंवाच्यंअतोविधिप्रत्ययवाच्यकार्यस्यकर्त्रन्वितत्वेनैवप्रतीतेःकृतिस
मानाधिकरणमेवापूर्वंनहिस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रयागविषयकंकार्यमित्यन्वये
कर्त्तर्याख्यातवाच्यसंख्यान्वयःभावनान्वयिन्येवतदन्वयादितिस्वर्गकामोयाग ४६

विषयककार्यत्वानित्यैव सर्वत्रान्वयइत्यन्यस्यापूर्वोश्रयत्वमग्रेपि दुःकल्पनमि
तिनन्मतेनेदमुक्तमस्मन्मतेदोषमाह विपक्षइति। नचफलसामानाधिकरण्यला
घवमेवविपक्षबाधकमितिवाच्यं। नानात्वगौरवेणतल्लाघवानादरस्योक्तत्वादि
तिभावः। यदुद्देशेनेति। याक्रियायद्विषयासातन्निष्ठफलानुकूलातित्रायजननी
त्यर्थः। वर्हिषइवेति। व्यतिरेकेदृष्टान्तः। तेनयथावर्हिस्तृणान्तिवर्हिषिइविरासा
दयन्तीतित्राइवलात्तत्रविनियुक्तेविनियोगस्तथात्रपुनरूपयोगोनस्यादितिभा
वः। यद्वावर्हिषइवेतिवर्हिर्यागस्येत्यर्थः। तज्जातीयेति। अनाकाङ्क्षायामविशेषा
दितिभावः। उक्तेति। व्याप्तिवचनान्यायेनेत्यर्थः। संयोगस्येति। ननुफलस्योपलक्ष
णत्वेतत्तद्व्यापारमात्रस्यैवधात्वर्थत्वेत्यजिगम्योःपर्यायतापत्तिः। अवच्छेदकीभू

न्तयोः फलयोर्व्विभागसंयोगयोर्धात्वर्थोप्रवेशास्पंदमात्रस्यैवाविशिष्टस्योभयधा
४७ त्वर्थत्वात् कर्म्ममात्रस्यैवोभयजनकत्वेनपत्तनादिवदवांतरजातिमेदमादायार्थभे
दस्य दुरूपपादत्वादिति। मेवं। व्यापारे उपलक्षणी भूतस्यापि फलस्य प्रतीतेर्व्विशे
47 षणत्वात्। इष्टसाधनत्वविधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापीष्टस्य ज्ञाने विशेषणताव
त्तदत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यस्तदा फलविशिष्टव्यापारधीः शाब्दात् अप
रथा फलोपलक्षित व्यापारधीरित्युभयथा फलांशेपि शक्तेः कप्रतीत्यविशेषो येन
पर्यायता। विशेषणत्वे प्रकृते कर्मत्वानुपपत्तेः। कृप्तलंश्रययेदित्यत्र फलविशिष्ट
धात्वर्थवाधाद्विध्यनुपपत्तेश्चानन्यगतिकतयोपलक्षणपक्ष आश्रीयते ननु तदन्या
तः कुतोपीति दिक्। ननु प्राप्यसंस्कार्ये कर्म्मणोरेवमविशेषे कर्म्मचातुर्व्विध्यं वि

रुध्येतेत्यरुचेः संस्काररूपफलभागितया कर्मत्वमित्याह। किंचेति। प्रयोगेति।
संस्काराभावे उपेक्षाज्ञानेपि तथाप्रयोगादिति भावः। प्रतिष्ठाकालीनेति। नचास्पृ
श्यस्पर्शकालीनप्रतिष्ठया पूज्यत्वापत्तिस्तत्र कर्म्मवैगुण्येन प्रतिष्ठाया एवासा
गत्वात्। नचानाद्यंतर्भावे गौरवं यावताऽस्पृश्यस्पर्शीयाबदभावसहितस्यैव पूज्य
त्वप्रयोजकत्वसंभवादिति वाच्यं। तावदभावसहितप्रतिष्ठाध्वंसहेतुत्वे तावत्ता
ऽभावा अपि हेतव इति ध्रुवं। तथाचानादित्वानंतर्भावे साधर्म्याभावानामपि जनकत्वमि
ति बहूनां जनकत्वे गौरवमित्यल्पजनकत्वलाघवाय सादिव्यावर्त्तनार्थमनादि
पदोपादानात्। यत्र ह्येकस्या एव व्यक्तेर्जनकत्वमुभाभ्यामवच्छेदकाभ्यां सविशे
षणनिर्विशेषण निर्विशेषणाभ्यां तत्रोपन्यस्तक्रमेण गौरवं यत्र विशेषणप्र

क्षेपेणापरासामनन्तानांव्यक्तीनांजनकत्वंतत्रलाघवाद्विशेषणपरिग्रहएव। अतएव
४८ संसर्गापदमणुपात्तमितिभावः। क्वचिदिति। यत्रैकदाप्यस्पर्शपस्पर्शोनजातएवस्पर्शः। नचै
वंप्रतियोग्यप्रसिद्धिस्तत्प्रतिमाप्रतियोगिकास्पर्शपस्पर्शाभावादितिवाच्यं। प्रतिमायाअभा
48 वविशेषणत्वात्तनुप्रतियोगिविशेषणत्वादितिभावः। परमाणुपाकजेति। नचविशेषोय
दिव्यक्तिकृतस्तदातिप्रसंगः सामग्र्यवैचित्र्येजातिकृतोसंभावितएवेतिवाच्यं। कत्नमध्वं
सादिरूपकारणभेदेनैवसामाग्रीवैजात्येनजातिकृतस्यैवविशेषस्यसंभवादितिभावः
उद्भवेति। अत्रयद्यनुद्भूताद्द्भूतमितिसिद्धान्तस्तदायमतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरित्य
वधेयं। वस्तुतस्तयोरुद्भूताद्वेवोद्भूतमितिसम्यक्। कथमन्यथोद्भूतादनुद्भूतानुत्पत्तिनि
यमः कार्यसाजात्येकारणसाजात्यकल्पनाचस्यात्। अदृष्टनिमित्तत्वेद्वयस्याप्यनुपपत्ति ४८

रिति। ननुत्रयमप्यसंगतं आद्ययोस्तुलादिसामग्याः क्षणिकत्वेकालान्तरभाविजयादिज
नकत्वानुपपत्तिः। अंत्येऽज्ञापिकयाः सामग्या अपूर्वजनकत्वेमानाभावइत्यस्वरसादाह
यद्वेति संनिधिध्यानेनविधिनातुलारूढोयंनिःपापइत्यादिज्ञानजन्यं संस्कार एवेत्यव
धेयं। नचसंस्कारस्यस्थैर्येणान्यदापितुलारोहणेजयाद्यापत्तिः फलकल्पनयान्यदात
त्संस्कारनाशस्यापिकल्पनादिति। स्वस्वेति। अत्रयत्रकार्यस्यघटादेरभावस्तत्रदंड
भावइतिकार्यसंसर्गाभावेनदैशिकोव्यापकता। यदाघटाभावस्तदादंडाभावइति
कालिकोसामग्रीकालेव्यभिचारात्। एवंचदंडसत्वेपिचक्राद्यभावेनघटाभावेव्यभिचा
रात्कथंव्यापकतेति व्यभिचारवारणाय कार्याभावंविशिनष्टिस्वेनरसकलसंपन्नावि
त्तिनेनदंडेनरसकलसंपन्नौसत्यां यत्रघटाभावस्तत्रदंडाभावइतिनव्यभिचारस्ता

वतित्वे चाप्रसिद्धिः दंडेतरसकलमध्यपतितानां चक्रभ्रम्यादीनां संपन्नो घटाभा
४९ वाप्रसिद्धेरत उक्तं स्वव्याप्येति। तथा च चक्रभ्रम्यादीनां दंडव्याप्यतया तदितरकाली
नकार्याभावं प्रति व्यापकत्वमस्त्येव दंडाभावस्य स्वव्याप्यत्वं च स्वप्रागभावव्यापकप्रा
गभावप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तु कालिकमिति भावः। अत्र वदंति। स्वेतरपदं स्वेतरका
रणपरं वा स्वेतरप्रमेयमात्रपरं वा आद्ये आत्माश्रयः। अंत्येऽसंभवः। घटघुत्पन्नोवे
माद्यसमवधानात्। किंच यत्र स्वमप्यऽस्ति तत्रापि स्वेतरसमवधानमस्तीति कार्याभा
वाप्रसिद्धेः॥ न च स्वेतरसमवधानेन स्वासमवधानं विवक्षितं अजनकसाधारण्यात्।
नहि स्वाभावे यत्र कार्याभावस्तत्र न स्वाभाव इति संभवति तथा च घटं प्रति वेमादेरपि
हेतुतापातः। अपि च कुलालपितुरप्येवं घटजनकत्वापत्तिः किंच दिगादिहेतावव्या ४९

प्तिः कार्याभाववत्तिदेशोकाले चानंतरमभावात्। अपि च यत्र कार्याभावस्तत्र दंडाभाव
इति नास्ति दंडावयवे घटाभाववत्यपि दंडाभावाभावादिति सर्वमनुपपन्नं। अत्र ब्रूमः
। स्वस्वव्याप्येतरपदेन कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिसकलसंपत्तिर्विव
क्षितेति नासंकुचितं सकलयदन्नवाकारणमात्रपरं। व्याप्तिश्च कालिकीत्युक्तं। यत्तु स्व
समवधानेपि स्वेतरसमवधानमित्यादि तत्तुच्छं। यत्र स्वेतरसमवधाने कार्याभावस्त
त्र स्वाभावइत्यत्र काचित्क्षतार्घटाभावप्रसिध्यैव व्यभिचाराभावात्। न हि स्वेतरसम
वधानं यत्र तत्र कार्याभावइति ब्रूमो येनोक्तस्थले कार्याभावाभावो दूष्येत। अत एवा
जनकातिव्याप्तिशंकापि न तत्रोक्तनियमाभावात्। पटेपि कुलालपितुरित्यादि तत्र पि
नाद्दं हि कारणसामान्यलक्षणं तथा च कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वे कुलालत्वेन

तस्यापि जनकतयातिव्याप्त्यभावः। न च कुलालपितृत्वेन जनकत्वापत्तिः। यस्य कार्यभा
५० व्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य कारणत्वमित्येव लक्षणार्थो न तु यद्रूपावच्छिन्नाभावप्रति
50 योगित्वपर्यन्तमित्यापादकाभावात्। येन केनापि रूपेणोक्तधर्मस्यैव जनकत्वरूप
त्वात्। न च दण्डरूपादावन्यथासिद्धत्वव्याप्तिस्तस्य स्वस्वव्याप्येतरदण्डादिसकलसंप
त्तौ कार्यभावस्याभावेनोक्तरूपाभावात्। अत एव दण्डत्वमपि निराकृतं तत्र व्याप्त्यप्रसि
द्धेश्च। न चैवं नित्यमात्राव्याप्तिः कार्यभावस्य त्वात्सत्त्वात्सिद्धेरेव तत्र हि कार्यभावव्या
पकाभावप्रतियोगित्वमपि दुर्लभं ज्ञानादावात्माद्यभावादसंभवादिति। तस्मादिदं वि
वक्षितं यद्रूपावच्छेदेन जनकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नतदभावः कार्यभावव्यापक इति न व्य
भो येनात्मत्वावच्छिन्नाभावाभावाद्व्याप्तिरपि तु तद्धर्माश्रयाभाव इति तत्र च व्याप्य ५०

प्रसिद्धिरेवज्ञानं प्रत्याकाशस्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवनास्ति आकाशाभावासं
नवात्‌।नचकाशेप्येवमहेतुतापत्तिः अयेनिरस्यत्वात्‌।गंधंप्रतिरूपप्रागभावादीनां
नहेतुत्वंस्वस्यव्याप्येतरसकलसंपत्तौयत्रकार्याभावस्तत्रस्वप्रागभावाभावइतिउत्प
त्तिपुनरनुत्पादस्थलेदृष्टोनतुव्यापकप्रागभावाभावः।व्यापकप्रागभावादीनांतत्रा
पिसत्वात्‌।कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वंतुतादृशाभावप्रतियोगितावछेदकाव
छिन्नत्वंतदस्तिस्वप्रागभावस्यनतुस्वव्यापकाभावस्येतिनातिव्याप्तिः।यद्वाअन्यथासिद्ध
त्वमिहापिलक्षणेदेयमतोनकुलालपित्रादौप्रसंगः।यत्तुनित्यस्यात्मादेरितितन्न।यद
वछिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावछेदकावछिन्नत्वस्यहेतुत्वात्‌।अस्तिवात्मत्वा
वछिन्नाभावस्यज्ञानाभावाव्यापकत्वेपिगुणत्वावछिन्नाभावंप्रतिसमवायित्वावछि

न्नाभावस्य व्यापकत्वं अस्ति च दिक्कालयोस्तत्तावच्छिन्नाभावस्याव्यापकत्वेपि आधारा
५९ भावत्वेन न तदभावस्यापि कार्य्याभावव्यापकत्वात् अत एव ज्ञाने प्रत्याकाङ्क्षा महेतुः। केना
पि रूपेण न तदभावस्य कार्य्याभावाव्यापकत्वात्। यदभावस्य येन केनापि रूपेण यत्किं
59 चिद्रूपावच्छिन्न यत्कार्य्याभावव्यापकत्वं तस्यैव तद्धेतुत्वमिति प्रकृतलक्षणार्थत्वात् न
चैवमात्मत्वं हेतुतावच्छेदकमपि न ज्ञानेपि हेतुत्वस्य कार्य्याभावव्यापकाभावप्रतियो
गित्वरूपस्य तेनानवच्छेदात्। किं त्वाधारत्वेनावच्छेदात् सामान्यसामग्रीत एव कार्य्यं न तु
विशेषसामग्री काप्येवमिति वाच्यं। तत्तत्कार्य्यं प्रति स्वसमवायितयैवात्मत्वपर्य्यव
सानात्। न च समवायिकारणतावच्छेदकं कथं समवायित्वमिति वाच्यं। समवायि
कारणत्वस्याविशिष्टस्यानवच्छेद्यत्वात्। गोरवान्नीलघटत्ववत् अपि तु समवायि ५९

त्वावच्छेदेन कारणत्वमित्यत एव तत्समवायिकारणं भवति। वस्तुतस्तु यदेतदात्म
त्वं दृढदंडत्वादिकं कारणतावच्छेदकं न तत्कार्याभाववद्व्यापकाभावप्रतियोगित्वं कार
णत्वमिति मतेन किंतु सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं हेतुत्वमिति मते तेषामे
व सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वावच्छेदकत्वात् नहि नियतपूर्ववर्तित्व
रूपकारणत्वपक्षेपि दृढदंडत्वं कारणतावच्छेदकं अपि तु दंडत्वमेव लाघवात्।
किं बहुना प्रमेयत्वादेरपि तदा हेतुतावच्छेदकत्वापत्तिः। तस्मात्सहकारिवैकल्येत्या
दिकारणतापक्ष एव तदवच्छेदकमिति समवायित्वाधारत्वावच्छिन्नाभावस्य कार्या
भावव्यापकत्वे सहकारिवैकल्येत्यादेरात्मत्वावच्छेद्यत्वेन कोपि विरोध इति सर्वं सुस्थं।
यत्तु घटाभाववति दंडावयवे दंडसत्त्वाद्व्यभिचार इति तन्न। कार्याभाववति यत्संसर्गा

वच्छिन्नयदभावस्तत्संसर्गावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वरूपत्वात् अस्ति च घटाऽभावव्यापको यो
५२ दंडसंसर्गाभावः सं दंडावयवेऽपि न चैवं तदा यत्र धूमो धूमावयवे तत्र वह्न्यभावाद्धूम
52 वह्निव्याप्तिरपि न स्यादित्यलमधिकेन। नन्विदं कारणत्वमतीन्द्रियघटितसकलसं
पत्तिगर्भतया दुर्ग्रहं प्रत्यक्षस्याप्रवृत्त्या साध्याप्रसिध्यादिना मानान्तरस्याप्यप्रवृत्तेरि
त्यस्वरसादुक्तलक्षणान्तरमाहाऽथवेति। यत्र कार्याभावव्याप्यताइतराभावसहकारावच्छि
न्नातदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत्। तेन यत्र दंडाभावत्वं तत्र घ
टाभाव इति दंडाभावत्वनिष्ठघटाभावव्याप्तौ दंडाभावस्यैवावच्छेदकतयाऽजनके दंडा
भावत्वादावतिव्याप्तिः। वीजत्वे कार्याभावव्याप्ये जनकत्वाभावात् असंभवश्च न संभवति।
तत्र दंडाभावसहकृतत्वस्यानवच्छेदकत्वाभावात्। वीजत्वावच्छिन्नस्यैव जनकत्वात्। ५२

एवंचाग्रे वीजवीजत्वपदे वीजत्ववीजत्वत्वपरे इतराभावेनेतराभावसहकृतत्वे
नेत्यर्थः। शिलात्वेन। शिलात्वत्वेनेत्यर्थः। अत्रवदंति। कार्याभावस्तज्जन्यकार्याभावो
वा तदभावमात्रे वाधे आत्माश्रयः अत्येशिलायामप्यंकुरस्य संयोगस्सत्वासत्वेन
तत्रापीतराभावसहकृतशिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वादिति। अत्रब्रूमः। उत्पत्ति
कालीनसंबंधावछिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विवक्षितं अतएवाग्रिमलक्षणेनुत्पत्तिव्या
प्यत्वमित्येव वक्ष्यति। एवंच संयोगादिसंबंधस्योत्पत्त्यनंतरकालीनतयातदवछिन्ना
भावमादाय नशिलादौ प्रसंगः उत्पत्तिकालीनश्च संबंधो द्वयमेव कारणता समवा
यश्च। तदवछिन्नाभावो नांकुरस्य शिलायां कालिकः येनेतरसहकारेण वछिद्येत
किंतु तदवछिन्नकार्याभावः समवायिनि वीजादौ च। द्वयं च कारणमेव। नच कारणता

गर्भतयात्माश्रयः।कारणतायाअपिसंबंधत्वेनैवज्ञानात्।वस्तुतस्तुबीजादंकुरइति
५३ 53 प्रतीतिबलाद्अवध्यवधिमद्भावलक्षणःस्वरूपसंबंधविशेषएवविलक्षणःकार्यकार
रयोस्तत्संबंधावच्छिन्नेकार्याभावश्चकारणइतराभावावच्छेदेन।स्वरूपायोग्येनुतादृ
शस्वरूपसंबंधाभावादितराभावानवच्छिन्नएवनादृक्कार्याभावइतिनकोप्यतिप्रसं
गइतिसर्वमिवदातं।अतएवबीजादंकुरइत्यादौहेतुतायामपिपञ्चमीनिर्देशासंभवे
नतादृशप्रतीतेरवध्यवधिमद्भावविषयत्वापर्याप्तौबीजादंकुरोत्पत्तिरितिप्रतीतेरव
श्यमवध्यवधिमद्भावगोचरत्वनियमादिदंलक्षणमपहायाग्रिमलक्षणेकार्यानुत्पत्ती
त्यवकंठरवेणाभिहितं।नह्यंकुरइवोत्पत्तिरपिसहेतुकायेनतत्रापिहेतुपंचम्येवकु
त्स्येत।अतएवकुसुमांजलिप्रकाशेउत्पत्तिगर्भकादाचित्कत्वेसहेतुकत्वेलिंगंअतो ५३

नोत्पत्तौ व्यभिचार इति स्फुटमेवास्ति। न च स्वरूपद्वयमेव स्वरूपसंवंध इति कथं त
त्राप्यतिप्रसंगो वारणीय इति वाच्यं। घटे घटाभाव इति प्रत्ययवलेन प्रतियोगित्वलक्ष
णस्वरूपसंवंधविशेषवद् वधिमत्त्वस्याप्यनुभवसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात्। अन्य
थैवंविधविकल्पेन वहुव्याकुलीभवेदिति। किंचैवं यदि विकल्प्येन तदाग्रिमलक्षणे
का गतिः नियमपूर्ववर्त्तित्वयोरन्याकथ्यग्रहत्वादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। केचि
त्तु कार्याभावः कार्यनियतपूर्ववर्त्तित्वाभावः स तु शिलायां शिलात्वेनावच्छिद्यते वी
जेन्यासहकृतत्वेनेति अत एव कार्यनियतपूर्ववर्त्तिगर्भतया तावन्मात्रमेवान्वय
मुखलक्षणं लघिति व्यतिरेकमुखं हि अपि त्यक्त्वा तदेवशेषे सिद्धान्तयत्यनन्यथेती
ति वदंति। अनन्यथेति। अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यजातीयाव्यवहितपूर्वत्वव्या

पकाधिकरणताप्रतियोगित्वमित्यर्थः तेन यत्र घटपूर्वत्वं तत्र दंडाधिकरणत्वमिति
५४ व्यभिचारेपि यत्र घटाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वमित्यव्यभिचारात्सर्वं साध्विति भावः। अनए
वाव्यवहितपदं विशिष्यनोपात्तं नियतपदादेव तल्लाभादित्यवधेयं। नच वैयर्थ्यादेवत
दनुपादानं तथासति चिरध्वस्तेपि यागादौ स्वर्गैकसाधनत्वस्यानुपपत्त्यभावात् तदनु
पपत्त्याऽपूर्वेन कल्प्यतेति वक्ष्यमाणत्वात्। नच विरध्वस्तं कारणं व्यापारव्याप्तमिति वा २
मेस्तत्रापूर्वकल्पनेन नत्क्षयुक्तेरिति वाच्यं। तत्र व्यापाराभावप्रयोजकत्वशंकायामव्यवधा
नगर्भकारणतायाराववि पक्षवाधकत्वेनोक्तपर्यंतस्यावश्यकत्वात्। नचापूर्वकल्पने
पियागस्य स्वर्गाऽव्यवहितपूर्ववर्त्तिताऽरक्षणात्कथमुक्तयुक्त्याऽपूर्वकल्पनमिति
वाच्यं। स्वविरोधिक्षणानंतरितत्वस्याव्यवधानपदेन विवक्षिततयाऽपूर्वकल्पने ५४

यागानधिकरणकालस्यापिस्वर्गाव्यवहितत्वात्स्वजनकाधिकरणत्वस्वजनकान
धिकरणत्वाभ्यामेवक्षणस्यकार्यसिध्यनुकूलत्वाननुकूलत्वात्।यद्वायत्रघटाधिक
रणत्वंतत्रदंडाधिकरणक्षणोत्तरत्वमितिनियमः।उत्तरत्वस्यचपूर्वत्वनिरूप्यत्वा
त्पूर्वत्वस्यनियमः।एवंसत्यव्यहितपदमप्याधिकंप्रयोज्यंप्रागवन्नियतपदालाभा
त्।तत्प्रक्षेपप्रयोजनंतुक्रमेणपूर्वकल्पनादिरेवनचयत्रस्वर्गाधिकरणत्वंतत्रया
गाधिकरणत्वंतत्रयागाधिकरणाव्यवहितोत्तरत्वमित्यसंभवात्तदप्रक्षेपः।स्वांगमव्य
वधायकमितिन्यायेनतथानियमात्।अतएवतथानियमरक्षायैमपूर्वकल्पनेनान
चैवंध्वंसस्यापिस्वांगतयात्तेनापितथाभूतनियमनिर्वाहान्नापूर्वकल्पनेतिनतथा
भूतनियमनिर्वाहेपिविरोधात्तरेणतजुनकतायांयागस्यानन्यथासिद्धत्वाविरो

धेन च तत्परिहारादित्यपूर्वं वक्ष्यते। वस्तुतस्तु। नियमस्तत्समवधाननियमस्तत्स
५५ मवधानं तु तत्समवधानविरोध्यभावः। तद्विरोधी च स्वध्वस्तत्संसर्गाभावइति तत्वं
55 अतएव कुंभकारपितान्यथासिद्धत्वेन वारणीयः अन्यथा कुंभकारेण व्यवहिते
पूर्ववर्त्तित्वेनञ्चरणे तद्वारणायान्यथासिद्धिर्न्न स्वीक्रियेत। वस्तुतस्तु उभयत्र
नियमोपादानं यदा कार्याव्यवहितपूर्वक्षणस्तदा दंडो यदा घटस्तदा दंडाधिक
रणक्षणोत्तरक्षण इति ग्राह्यः कालिकव्याप्तेस्तथैव पर्यवसानात्। नियमश्चाव
श्यंभावस्तथा च कार्यपूर्वक्षणे यस्यावश्यंभाव इत्यर्थपर्यवसानमित्यन्ये। पूर्वव
र्त्तित्वं च प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं प्रागभावश्च न विशेषणं येन प्रागभावेऽ
व्याप्तिः किंतु तदुपलक्षितकालवृत्तित्वं कालस्य स्थूलस्य हेतुत्वमधिकरणतायाः ५५

स्तत्रैव संभवात्। अधिकरणत्वेनैव जनकत्वात्तत्क्षणस्यापूर्ववृत्तित्वात्। तस्य च तत्ता
दृशक्षणवृत्तित्वमस्त्येव। प्रागभावो न प्रतियोगिजनकोऽभावः अन्योन्याश्रयत्वा
त्। नापि विनाश्यभावः। विनाशस्य प्रागभावगर्भतयाऽन्योन्याश्रयात्। उत्पत्तिगर्भतया
तन्निर्वचने चोत्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसं
बंधरूपत्वेन्योन्याश्रयात्। नापि प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनावधिकसामयि
कयावत्परत्वाश्रयसमानकालीनकादाचित्काभावत्तयात्तन्निर्वचनं प्रलयका
लीनपरमाणुक्रियाप्रागभावाव्याप्तेः किंतु गंधानाधारसमयानाधाराभावः। न च
तादृशसमयाप्रसिद्धः गंधत्वेस्वाधिकरणनधिकरणसमयवृत्तिकादाचित्क
मात्रवृत्तिजातित्वात्। चैत्रत्ववदित्यनुमानात्सिद्धिरिति। अत्र वदंति। भवतु यथा म

कथंचित्गंधानाधारसमयसिद्धिस्तदनधिकरणत्वंतुप्रागभावस्यकथंग्राह्यंनहि
५६ तत्रप्रत्यक्षमागमोवासंभवति।अनुमानंतुभवेत्तच्चप्रसिध्यनंतरंतथाचानुमान
प्रवृत्तौप्रागभावत्वेनधीःतस्यांचानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयात्।किंचोक्तंयदि
56 प्रागभावत्वंतदागंधानाधारःसमयोनास्तीत्यवधारितवतोमीमांसकादेर्घटो
भविष्यतीतिप्रतीत्यनुदयापत्तिः।विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैवभविष्यत्व
त्वात्।अपिचयदुक्तंप्रागभावावच्छिन्नसमयसत्वेहेतुत्वंतत्राध्वंसस्याहेतुकत्वा
पत्तिस्तत्प्रागभावोहितत्प्रतियोगीतत्प्रागभावोवा।आद्येऽभावपदवैयर्थ्यंगंधाना
धारसमयानाधारमात्रस्यप्रागभावतयाव्यावर्त्याभावात्।अंत्येध्वंसजनकस्य
प्रागभावावच्छिन्नेऽभावादव्याप्तिः।नहिप्रतियोग्यपिस्वप्रागभावावच्छिन्नसमये। ५६

किंच गंधानाधारसमयगर्भवन्नीलानाधारसमयगर्भतयापि तन्निर्वचनात्त
ऊर्मेकारणत्वमिष्येत। तथा तथाविनिगमकाभावादुभयगर्भसाधनत्वन्नानुप्र
वर्त्तकत्तायां प्रवृत्त्यननुगमः। अपि च गंधानाधारसमयस्य महाप्रलयरूपत्वे
मानाभावः युगपन्नाशे मानाभावात्। तथा च यावद्गंधनाशानन्तरं वस्त्वंतरसत्व
संभावनं तया तत्प्रागभावस्य गंधानाधारसमयानात्वसंशये तत्कारणेपि तत्का
रणगर्भलक्षणाव्याप्तिसंदेहः एवं च व्यर्थविशेषणत्वसंदेहात्तद्वारकविशेषण
मप्यशक्यमिति। अत्र क्रमः॥ आकाशपदाच्छद्याश्रयत्वाद्युपलक्षिताकाशपदा
र्थेपि स्थितिवद्गंधानाधारत्वेन समयोपाधिविशेषस्यैवोपलक्षितस्य प्रतीतिः।
तथा च तत्समयविशेषानधिकरणभावत्वं प्रागभावत्वं इदमपि लक्षणमनुगम

कंनतुघटोभविष्यतीत्यादिप्रत्ययविषयोघमुपाधिःउक्तयुक्तेरननुभवाच्चाकिं
५७ तूत्तरसमयासनूघटाभावइदानीमित्येवघटोभविष्यतीतिप्रतीतिविषयः।न
57 चोत्तरत्वस्यध्वंसगर्भतयान्योन्याश्रयःउत्तरत्वस्यसमयविशेषस्यैवप्रत्यय
विषयत्वात्।तत्रोत्तरत्वधीश्चोत्तरकालिक्यनुगमायरावंवस्तुतोविनाशप्रभा
वविद्यमानत्वेवभविष्यत्त्वाविनाशित्वेनचतदज्ञानान्नान्योन्याश्रयः।किंतुवस्तु
तोविनाशस्यैवेदानींनास्तीत्येवज्ञानंएवंचाकाशपदात्कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेनक
दाचित्स्पृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेतिवत्कदाचिन्नीलाद्यनाधारत्वेनापिसमयोप
लक्षणन्त्वकापिक्षतिः।तन्त्समयविशेषाव्रत्यभावावच्छिन्नसत्वस्यैवहेतुतयाच
नप्रवत्त्यननुगमः।नत्वाकाशपदान्नियतोपलक्षणोपस्थितिः।तथासतितस्य ५८

त[illegible]कत्वतापत्तेः।अत एव तत्समयानाधारत्वमपि सुग्रहं।पूर्वकालिकतत्सम
यसत्वे सतीदानीमसत्वेन गंधानाधारसमयानाधारत्वानुमानात्।नच दृष्टान्त
दुर्भिक्षं।गंधस्यैव तथाभावात्।एवं च तादृशसमयविशेषानाधारत्वप्रतियो
गिकाभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं स्वहेतुत्वमिति निर्गलितं।अत एव तत्प्रतियोगि
काभाववत्वाभायाभावपदमपि दत्तं।अन्यथाव्यावर्त्याभावे तन्नोपादीयेत तदुपादा
ने च घटप्रागभावेन पटप्रागभावातिव्याप्तिः प्रसज्येत।यत्तु युगपन्नाशमानाभा
वेन गंधानाधारसमयस्य सर्वमुक्तित्वे मानाभाव इति तन्न।यावदंधनाशोऽदृ
ष्टाभावात्।अन्यथा संयोगविभागयोर्मिथो नाश्यतयाऽन्यतरावस्थितौ सर्वमुक्त्य
नुपपत्तेः।तथा च सर्वादृष्टाभावाद्यावत्कार्याभावो वाच्य इति युगपदेव तन्नाशः।

वस्तुतस्तुस्वरूपसंबंधविशेषःकारणताप्रतियोगित्वादिवत्तत्परिचायकएवायं
५८ धर्म्मविशेषउक्तइतिनकाप्यनुपपत्तिः।भवतूक्तरूपाकारणतासाचजन्मात्र
58 रसंस्कारादेवस्तनपानादिप्रवृत्तौस्मृतेतिविशिष्टस्यैवस्मरणान्नान्योन्यास
यइत्यपिवदंति।ननुकारणत्वादन्येनप्रकारेणसिध्यभावोनन्यथासिद्धिरि
न्यान्योन्याश्रयः।सिद्धिपदस्यचोत्पत्तिपरतायांनित्यमात्रेव्याप्तिः।ज्ञप्तिपरत्वे
ऽसंभवः।हेतोरपिप्रमेयत्वादिनाज्ञानादित्तियोगमपहायरूढमन्यथासिद्धि
पदार्थमाह।अन्यथेति।यद्यपिपंचधान्यथासिद्धिर्ग्रंथांतरेनिबद्धास्तिसंभ
वतिचतथावच्छेदकजनकजनकयोस्तिस्त्रभिरसंग्रहात्।नचयेनस
हैवेत्यनेनदंडरूपमिवदंडत्वमपिसंगृहीतमितिवाच्यं।तत्रहिसाहित्यप्रति ५८

योगिनादंडेनान्वयादिप्रतियोगिवद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः। प्रकृते च साहि
त्यप्रतियोगिदंडत्वमेवावच्छेदकं दंडेनान्यथासिद्धमिति महान्भेदः। तथाप्यवच्छे
दकजनकजनकयोः प्रकृतेतिसृभिरेव संग्रहान्न तत्संग्रहाय प्रकारद्वयं पृथ
गुक्तमिति भावः। येनेति। येन पृथगन्वयव्यतिरेकवता सहैव यस्य पूर्ववर्त्तित्वं
गृह्यते तेनान्वयादिमता तत्पूर्ववर्त्यन्यथासिद्धमित्यर्थः। पृथगन्वयादिविशे
षणपूरणान्नावच्छेदकदंडत्वादिना दंडान्यथासिद्धत्वमित्यर्थः। अत्राऽपृथग
न्वयादिमत इत्यपि यस्येति विशेषणं पूरणीयं तेन दंडेन दंडसंयोगस्य नान्य
थासिद्धिर्भवतीति ध्येयं। एतद्विशेषणद्वयमहिम्नैव यत्रोभयोरुभयविशे
षणावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेन नापरस्यान्यथासिद्धिः यथोद्भूतरू

पत्नेजसोः नचैवं तद्धिनिगमकाभावाद्दृढत्वदंडयोरुभयोरपिनैकेनापरस्या
५९ 59 न्यथासिद्धिः दृढत्वस्य च कर्म्मजिजनकत्वस्यान्वयाद्यननुविधानादिति दिक्
अन्यप्रतीतिः। नचैवमाकाशस्य संयोगं प्रत्यन्यथासिद्धिः शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वम
ऽज्ञात्वापि द्रव्यत्वेन पूर्ववर्त्तिताग्रहात्। नच द्रव्यत्वेनाकाशस्य ज्ञानहेतुतापातः
ग्रहकाभावे रूपूर्ववर्त्तिताऽग्रहात्। अन्यत्र प्रवेशाच्च। यत्तु यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ग
हीते एव तत्पूर्ववर्त्तित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यत इत्यवरूपं वाच्यं। अन्यथाऽपू
र्वैणस्वर्गेयागस्यान्यथासिद्धेः। तथा च शब्दपूर्ववर्त्तित्वग्रहेपि न संयोगान्यथासिद्धि
रिति तन्न। विभागद्वित्वादावप्येवमुक्तप्रकारानुसरणात्। अत एव दिक्कालावपि प
रत्वादिनानान्यथासिद्धौ कार्यमात्रे आधारत्वेन तत्पूर्ववर्त्तिताग्रहात्। वस्तुतस्त्व

न्यमित्यस्य यृमित्यर्थः। तेनयं प्रतिपूर्ववर्त्तित्वे गृहीत एवेत्यर्थः। न च परत्वादितथा।
अन्यतमपूर्ववर्त्तित्वग्रहेणापि नत्संभवेन तथा नियमाभावात्। अत एव कुंभकार
पितृपस्यामेवान्यथासिद्धौ प्रविशति चैत्रत्वादिनापि रूपेण कुंभकारजनकत्वं ज्ञा
त्वैव घटं प्रत्यन्वयादिग्रहात्। घटोत्पत्तौ तस्य साक्षादसमवधानेन कुंभकारद्वारैव
समवधाननियमाद्वैरूप्यमन्यपूर्ववर्त्तिताग्रहपूर्वकस्यैव घटपूर्ववृत्तित्वस्य ग्रहसं
भवात्। न हि पूर्ववर्त्तितामात्रं हेतुत्वं। वेमजातीयस्यापि घटपूर्ववर्त्तितया हेतुत्वापा
तात्। किंतु नियतपूर्ववर्त्तित्वं नियतपूर्वसमवधानरूपं। न च कुलालपितृत्वमज्ञा
त्वा कुलालपितुः समवधानघटोत्पत्तौ चास्य ग्रहात् तदानीं न हेतौ तस्य सत्वानियमा
त्। अत एव भ्रमिजनकदंडत्वेन हेतुत्वेपि न दंडो भ्रम्यान्यथासिद्धः। तद्देशावस्था

नेनरंडत्वेनापिपूर्ववर्त्तित्वग्रहसंभवान्नियमाभावात्। युगपदेव चक्रभ्रमिदंडयोः
६० पूर्ववर्त्तित्वग्रहइत्यनुपरमाकारएवस्फुटत्वादिति। अन्यत्रेति। पृथगन्वयाद्यन
नुविधायित्वे सति लघुनियतपूर्ववर्त्तिसमवधाननियतमित्यर्थः। तेन लाघवात्स्व
60 धर्मोपस्थितत्वाच्च लघुमहत्त्वादिनियतपूर्ववर्त्तितानद्व्याप्यानेकद्रव्यत्वस्यान्य
थासिद्धावन्यत्रेत्यभावादव्याप्तिः। पूर्ववर्त्तिन इति पंचम्या हेतुत्वप्रतिपादनात्
हेतुत्वग्रहेऽन्यथासिद्धिग्रहः तद्ग्रहे तदभावहेतुत्वग्रहात्यन्योन्याश्रयः। रासभस्या
प्येवमन्यथासिद्धत्वेऽनन्यथासिद्धपदादेव तद्वारणेन तु तद्वारणाय नियतपदोपा
दानं व्यर्थमित्यादीनि दूषणान्युलम्नकानि भवंति। अत एव दंडत्वादावपि न पृथग
न्यथासिद्धिः उक्तेनैव संग्रहात्। अत एवावच्छेदकीभूतोऽपि दंडसंयोगादौ दंडो नान्य ६०

थासिद्धाः। नन्वेवमिंद्रियसंयोगादावपींद्रियमन्यथासिद्धमितिचेत्। नालघुप
देन वारणात्। लाघवस्य वस्तुविवेचनया प्रथमोपस्थित्यभावादिंद्रियपूर्ववर्त्तिताग्र
हस्यप्राच्यत्वादितिदिक्। यत्तु प्रतियोगिजन्ये ध्वंसे सस्यान्यथासिद्धिस्तुरीयेति तन्न।
अपूर्वेणैव तदन्यथासिद्धेरुक्तत्वात्। नचैवैपरीत्यं विरोधस्योक्तत्वादपूर्वेवक्ष्य
माणत्वाच्च। ननु यागापूर्वयोर्युगपदन्वयानुविधानमस्ति अस्ति वान्यतरस्य लघू
पस्थितत्वमिति यागस्यान्यथासिद्धत्वं स्यादत आह यागेति। प्रथमोपस्थितत्वेन या
गस्यैव पूर्ववर्त्तित्वग्रहो ननु युगपत्। तदाह नत्त्ववगम्यमान इति न चापूर्वमेवान्य
थासिद्धमस्तु पृथगन्वयाद्यनुविधानादिति भावः। नन्वेवं कुलालेन कुलालस्य पिता
पिनान्यथासिद्धः स्यादित्यत आह यत्रेति। तत्र क्लृप्तपूर्ववर्त्ति नियततत यान्यस्य पूर्व

वर्त्तित्वग्रहनियतपूर्व्ववर्त्तित्वग्राहकतयाचोभयथान्यथासिद्धत्वमितिभावः।यत्रेति।
६१ तत्रद्वारीभूतस्यपृथगन्वयाद्यनुविधानेनोक्तापाअन्यस्यावाऽन्यथासिद्धेरभावादिति
भावः।न्वेवंचक्रभ्रमिजनकस्यापिकुलालपितृवदन्यथासिद्धत्वमतआहदंडेति।तत्र
61 द्वयोरपिसमवधानसम्भवेनस्वातंत्र्येणापिनियतपूर्व्ववर्त्तिताग्रहसंभवेनान्यंप्रतिपू
र्व्ववर्त्तिताग्रहएवेत्यवधारणासंभवादितिभावः।साधकाभावेनेति।ननुयत्रप्रमाणेल
घुगुरुविषयतासंभवस्तत्रैवलाघवंसहकारिनह्येकस्यलघुविषयतासंभवोन्यस्यगु
रुविषयकस्यप्रमितिजननेविरोधीगुरुमात्रस्यासिद्धिप्रसंगात्।विषयान्तरेमातान्तरे
णलाघवावतारस्यसुलभत्वादिति।मेवं।।यत्रैकसिद्धिरपरासिद्धिविरोधिनीतत्रैवला
घवावतारस्यगुरुसिद्धिप्रतिबंधकत्वात्।सवलाघवावतारोभिन्नयोरेकस्यचेत्यत्राऽ ६१

विशेषादिति संक्षेपः। असंगतिमवतारयति परमेति। वस्त्वर्थिप्रवृत्त्यादिकमप्यनुमानाद्भ
वतीति परमेत्युक्तं। आत्मेति। यद्यपि श्रुतिर्न साक्षादपवर्गहेतुतामाह तथापि दुःखेना
त्यंतं विमुक्तश्चरतीत्यर्थवादसमभिव्याहृताश्रुतिर्मोनत्वेनोक्तेति भावः। साक्षात्कर्त्तेव्यइ
त्याकारिकाश्रुतिरर्थपरतया निर्दिष्टा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवमा
कारितायाः श्रुतेरदृष्टद्वारकताकल्पनगौरवमियोत्तरप्रतिपत्तिद्वारकलाघवादार्थ
क्रमेणाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीतिवत् श्राद्धक्रमलेघनेनावत्स्यर्थे तात्पर्यपर्यवसा
नात् इति तथैव निर्दिष्टं न च तथैव श्रुतेराकार इति भ्रमः कर्त्तव्यः। समानेति। इदानीतन
दुःखध्वंसातिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वं ध्वंसविशेषणं। इदानीतन
स्यतत्समानकालीनत्वात्। तावन्मात्रे च कृते इदानीतनमुक्तावव्याप्तिः शुकादिध्वंसस्या

पिदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वात्। अतो दुःखध्वंससमानाधिकरणत्वेनापि दुःख
६२ प्रागभावो विशेषितः। नचैवमप्युपां[illegible] दुःखध्वंसातिव्याप्तिः उपान्त्यदुःखध्वंसोऽस्य भो
गेन सच विशिष्टज्ञानात्माविशेषेण ज्ञानसापेक्षवृत्तिभोगकालएव दुःखनाशात् भो
62 गेन दुःखनाशेऽपि दुःखान्तरस्य विषयज्ञानादिसामग्रीविलंबेनोपान्त्यदुःखध्वंसानन्त
रमेव चरमदुःखोत्पत्तेः। वस्तुतस्तु दुःखप्रागभावासहवृत्तीति दुःखविशेषणं। नचै
वमव्याप्तिशंका। अंत्यदुःखप्रागभावकालीनत्वाद्दुर्यांत्यस्येति भावः। असौ दुःखध्वं
सः नतु प्रकृतः तस्यातीतत्वाद्यभावेन विकल्पासंभवादित्यवधेयं॥ ॥इतिश्रीम
होपाध्यायजयदेवमिश्रविरचितोनुमानखंडालोकः संपूर्णः॥